

Standeisky Éva

A TÖMEG ÖTVENHATBAN*

„Jaj a sok nép zúgásának, akik úgy zúgnak, mint a tenger zúgása, és a népek háborgásának, akik háborognak, mint erős vizek! A népségek, mint sok vizek háborgása.” (Ézsaiás 17. 12–13.)

„Mindenki tömeg: te, én, mi valamennyien. Minden ember, ha összejön, tömeggé válik, ez alól nincs kivétel.”(Moscovici, 1985. 75.)

„A tömeg állat, nem ember.” (Oszip István felszólalása az MKP KV 1946. augusztus 2-i ülésén.)

„Csöcselék? Nem, hanem öntudatos magyar nép.” (1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében, 97)

Kikből állt a tömeg ötvenhatban? Hogyan különíthetők el a különféle tömegmegnyilvánulási formák? Milyen következményei lettek a tömegmegmozdulásoknak? Hogyan és kik hasznosították az október 23-a és 26-a közötti napok tanulságait? Milyen szerepet játszott a demokratikus iskolázottság hiánya a tömeg megmozdulásaiban?

A tömeg a 20. században főszereplő lett. Az új tájékozódási pontokat keresők politikai megmozdulásai megsokasodtak. A politikában helyet kérő tömegek követeléseiket felvonulásokkal, tüntetésekkel is nyomatékossították. A piacgazdaság ciklikus krízisei mindenekelőtt a bérből és fizetésből élőket vitték az utcára.

Gustave Le Bon, Gabriel Tarde, Sigmund Freud és mások¹ már a 19. század végén, a 20. század elején felfigyeltek ezekre az új jelenségekre, a húszas, harmincas években a tömegekkel foglalkozók száma tovább gyarapodott – Jose Ortega y Gasset volt a leghatásosabb –, majd a második világháború után a tömeg filozófiai, szociológiai, lélektani műhelyek kutatási témája lett.² Az 1945 utáni nyugati tömegjelenségeknek könyvtárnyi irodalma van. Ez azonban nem mondható el a Szovjetunió és a befolyási övezetébe tartozó országok tömegmozgalmairól.³

* Fejezet *A szabadság megtapasztalása ötvenhatban* című monográfia kéziratából.

¹ Hyppolite Taine figyelme a párizsi kommün megrázó hatására fordult a vezérek helyett az eseményekben résztvevő sokaság felé. Az alkoholos befolyásoltság állapotához hasonlította a tömeggé uniformizálódott emberek magatartásának változását: a tömeg kezdetben lelkesült és barátságos, majd fokozatosan erőszakossá, irracionálissá és vérszomjassá válik. A francia forradalommal foglalkozó Michel Vovelle ezt leegyszerűsítő, egyoldalú, pszichologizáló és irodalmias megközelítésnek látja. Georges Lefebvre-t kiemeli közülük, mivel szerinte ő az érzelmi összetevők mellett a gazdasági-társadalmi összefüggésekre is gondot fordított. Taine időszertülné vált követői közé sorolja Le Bont – Freudot nem említi – és a rá hivatkozó történészeket. Vovelle, 1993. 81–83.

² E kutatásokat összefoglalta Alice Freifeld, aki az 1848-as magyarországi forradalom tömegjelenségeiről írt monográfiát. Freifeld, 2000.

³ Pataki Ferenc *A tömegek évszázada* című összefoglalója ez utóbbiak közül csak a magyarországiakat tekinti át, ugyanakkor részletesen kitér a tömeglélektan születésére, meghatározó személyiségeire. Lásd még Vlagyimir Kozlov művét a szovjetunióbeli tömegmegmozdulásokról. Kozlov, 1999.

Hogyan definiálható a tömeg? „Érzelmekben és cselekvéseiben egy ideig egységet tanúsító embercsoport, amelyben az egyes egyének teljes figyelmüket ugyanannak a tárgynak vagy eszménynek szentelik.”⁴ A tömeg nem a sok egyéni akarat összesítője. S az sem áll, hogy a sok ember együtt alacsonyabb szellemi színvonalú lenne, mint a tömegben lévő egyén.⁵ A tömeg egyszerűen más minőség: az együttlétben egyenrangúként, névtelenként megjelenő individuumok átmeneti közössége. Uniformizálja, utánzásra készíti tagjait: a közös cselekvés felmenti az egyént az önvizsgálat kényszere alól, és névtelenséget, közös felelősséget ígér, ami sokakra felszabadítóan hat, egyeseket már-már mámoros érzéssel tölt el. A lélektan ezt a jelenséget egyéniségvesztésnek nevezi. A tömegben az eszmék és érzelmek spontán jutnak kifejezésre. A tömeg kötöttségektől megszabaduló társadalmi lény (animal), állandó mozgásban, forrongásban van.⁶ Benne a brutalitás és az önkívületi állapot együtt járhat az önfeláldozással és a hősiességgel. Az individuumok együtteséből közösségi egyén lesz.⁷ Tömeg mindig is létezett, dominánssá azonban társadalmi, politikai forrongások idején vált. A tömeg nem megszemélyesíthető emberek, csoportok összessége, hanem azonosíthatatlan százak és ezrek konglomerátuma: egyes szám harmadik személyű cselekvő (aktor, ágens). Egyneműsödő massa, a hatása alá kerülők gátlásai feloldódnak benne, az individuum szinte már nem is képes kontrollálni önmagát, ami egyszerre vonzó és taszító állapot: a szabadság, a közösségben való feloldhatóság illúzióját kelti. Az egyén sokak társaságában – a csoport, a tömeg részeként – sajátos, irracionálisnak tűnő viselkedésformát vesz fel, a szituáció hatása alá kerül. Canetti ezt az egyneműsítő folyamatot kiürülésnek nevezi: a kiürülés az „a pillanat, amikor [a tömeg] minden tagja megszabadul különbözőségétől, és egyformának érzi magát”.⁸ „A »tömeg« mint olyan (tekintet nélkül arra, hogy esetenként milyen társadalmi rétegekből tevődik össze) – írja Max Weber – »csak holnaputánig gondolkodik«. A tapasztalat egyértelmű tanúsága szerint szüntelenül ki van téve a pillanatnyi, tisztán emocionális és irracionális befolyásolás hatásának.”⁹

A tömeg manipulálhatóságáról, manipuláltságáról: negatív minőségéről számos gondolkodó elmélkedett. A filozófus Kierkegaard a tömeg lényegének a „Nagy Gyávaságot” tartotta: az egyén menekül a tömegbe, megfutamodik „az egyes mivolt” elől.¹⁰ A szociálpszichológus Moscovici szerint „az egyének, ha csoportba gyűlnek, szemlátomást megváltoztatják pszichés jellemzőiket – néhányat elveszítene, és újakat sajátítanak el. Még pontosabban fogalmazva, általában egyetértünk abban, hogy az elszigeteltségben morálisan és racionálisan viselkedő

⁴ Egy 1997-ben megjelent pszichológiai szótár definícióját idézi Pataki, 1998. 10.

⁵ A huszadik század elitista teoretikusai – Max Weber, Kornis Gyula, Joseph Schumpeter – vélték így, akik a fentiekből is következően felértékeltek a vezetők szerepét. Körösi, 2005, 119.

⁶ A tömeg sajátos élőlény mivoltára épül Elias Canetti szellemes könyvének, a *Tömeg és hatalom* gondolatmenete. Az egyén élettani funkciói nála a tömegjelenségek metaforái. Canetti, 1991. Elemzését lásd Vajda, 1996.

⁷ Moscovici szerint a történelmet a gazdaság alakulása és az emberek közösségi cselekedetei formálják, ami felértékeli a tömeglélektant és a közgazdaságtudományt. Moscovici, 1985, 4., „[T]urns a collection of individuals into a collective individual”. Uo. 34. Ez nyilván nem az a „kollektív individuum”, akit az új embertípus megteremtéséről ábrázoló Kassák Lajos 1920 körül oly előszeretettel emleget.

⁸ Canetti, 1991, 16. Kiemelés az eredetiben.

⁹ Weber, 1970, 461.

¹⁰ Szilágyi Ákos megfogalmazásában a „Nagy Gyávaság értelmében vett tömeg: a gyengeségükben, félelmükben tömegbe menekülőkről képződött eksztatikus sokaság”. Szilágyi Ákos Sören Kierkegaardot és Charles Baudelairet idézi a modern politikában döntő szerepet játszó tömegek jellemzésére. Az 2006-os magyarországi országgyűlési választások első fordulójára reagálva így általánosít: „Az menekül a tömegbe, aki cáfolatra vágyik. Arra a látszatra tehát, hogy ő nincs, pontosabban, hogy nem önmagánál van, hanem valaki másnál: édesatyja kebelén, édesanyja ölében. Mellékes, hogy a kebelt vagy őt milyen képzelt közösség – párt, nemzet, osztály, vallási felekezet –, milyen titokzatos erő, milyen istenség testesíti meg éppen. Ebbe kéri felvételét, aki nem elég erős, hogy szembenézzen az egyes ember csakugyan félelmetes szabadságával és félelmetes felelősségével.” Szilágyi, 2006.

egyén csoportban immorálissá és irracionálissá válik.”¹¹ A tömegben oltalmat kereső ember nem csak a nyomasztó szabadság – egyéni felelősségvállalás – elől menekülhet, hanem korábbi szabadsághiányos állapotára talál hatékony pótszert.¹² Ötvenhatban – úgy tűnik – a tömeg a Nagy Bátorság megjelenési formája is volt.

A külső megfigyelő tömegeseményről szóló beszámolója a kirekesztettség folytán nem lehet teljes. A tömegélményt – a normaszegési készletet, a másokkal való felelőtlen azonosulás eufórikus hatását, az örvényszerű, beszívó érzést – a megmozdulásban résztvevők a „személyiségvesztés” okán is nemigen tudják pontosan szavakkal visszaadni.¹³

A történelemtudomány és a lélektan más-más módszerrel és megközelítéssel vizsgálja a számasságában és összetételében igencsak eltérő tömegszereplők viszonyát egymáshoz, cselekedeteik, magatartásuk mozgatórugóit. „A tömeglélektan különös Janus-arcú diszciplína. Egyik arcával az egyénre, másikkal a sokaságra, a sokaság léte által teremtett szituációra tekint.”¹⁴ A historikus is ezt teszi, a múltbeli történések elemzésekor azonban elsősorban nem a lélekben lejátszódó változásokra, hanem az emberek politikai, kulturális megnyilvánulásaira figyel.

A tömeg lehetséges szinonímiái: „sokaság, csödület, csöcselék, csürhe, mob, horda, csorda, csapat és sokadalom”.¹⁵ Ezek – az első és az utolsó kettő kivételével – negatív értékítéletet tartalmaznak: az értéfosztás képzete (Pataki) tapad hozzájuk. Az angol nyelvben két semleges alapszó van rá: mass és crowd.¹⁶ A tömeg leggyakoribb negatív értelmezése a „csöcselék”, amely egyrészt a benne résztvevők szociális eredetére enged következtetéseket levonni, másrészt aktorainak cselekvését minősíti. Olyan frusztrált emberekből álló massa képzetét is keltheti, amely felbujtók hatására lendül mozgásba, és válik veszélyessé.

A tömeg a forradalom természetes velejárója: megbomló törvények, áthágott szabályok társulnak mindkettőhöz.

Mikor nevezhető forradalomban az emberek csoportjai tömegnek? Nyilván függ a számasságtól, de attól is, hogy egy településen vagy városrészben, gyárban vagy hivatalban az emberek hány százaléka gyűlik spontán össze. Így például ha egy ötszáz lelkes faluban néhány tucatnyian az utcán csoportosulnak, már tömegmegmozdulásról beszélhetünk. Bonyolult a tömeg és a nép közötti kapcsolat. A tömeg tudományos megközelítésben értéksemleges fogalom, a köznapi szóhasználatban pejoratív melléközöngéje van. A nép szó jelentéstartalma gyakran ideologikus.

Ötvenhatban a tömeg magát népként jelenítette meg a médiában, a szó jelentése egyértelműen pozitív. A tömegjelenetek résztvevőiben megteremtődött valamiféle közösségi azonosságtudat: elfogadtak olyan értékeket, nézeteket, amelyekre elszigetelt egyénekként nem tettek volna szert.¹⁷ A nyilvánosság újfajta formái lehetővé tették sokak számára, hogy elfojtott érzelmeik, rejtett vágyaik a népgyűlések szónokai által elmondott követelésekkel azonosulva formát öltsenek, megfogalmazhatóvá váljanak, s magukat az amorf tömeg helyett

¹¹ Moscovici, 2002. 350.

¹² V. ö. Fromm, 2002.

¹³ A tömeglélektan kutatói nagy figyelmet szentelnek a tömegbe került egyén pszichés változásainak. Vannak, akik felszabadulnak a tömegben: a felelősség nélküli alkalmazkodás a többiekhez, az utánzás megkönnyebbülést jelenthet a bizonytalan, az önkontroll kényszerétől megszabaduló személyiségnek, aki más körülmények között képtelen lenne rejtett, elfojtott késztetéseit manifesztaálni. Ez a társulási kényszer. A besorolhatatlan – író, filozófus, antropológus – Elias Canetti a tömeg alapvető tulajdonságának a „neérjhozzám-félelem visszajára fordulását” látja: sokaságban az emberek megszabadulnak érintkezésképtelenségtől, ami megkönnyebbülést vált ki belőlük. Canetti, 1991, 13–14.

¹⁴ Pataki, 1998. 12.

¹⁵ Pataki, 1998. 10.

¹⁶ Serge Moscovici nagy hatású művének – *L'age des foules* – angol fordításának címében és szövegében (pl. a 4. oldalon), mindkettőt használja. A 77. oldalon ezt írja: lélektani szempontból teljesen mindegy, hogy a „Mass” vagy a Crowd” kifejezéssel élünk. Moscovici, 1985.

¹⁷ A szociális identitáselméletekől lásd bővebben Pataki, 1998, 183–185.

azonos célért egységbe szerveződő népnek érezhessék, amit a tömeg semleges hangzását felváltó, gyakran emelkedett stílusjegyű nép kifejezés is egyértelműen tükröz. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy ötvenhat tömegeit ne jellemezte volna az irányíthatatlanság, az irracionális is. A sokaságban való részvételre késztetést érző embernek lehetnek – ötvenhatban voltak is – kiszámíthatatlan reakciói.

A tömegmegmozdulás minősítésében szerepe lehet az alkalomnak, amely összehozza az embereket. Nagy politikai fordulat kezdetekor, amely szervezeten indul, gyakoribbak a demokratikus szellemiségű tömegakciók, e trend azonban – különböző okok miatt – többnyire megszakad. Ötvenhatban olykor percek választották el a demokratikus és az antidemokratikus megnyilvánulási formát egymástól olyan esetekben, amikor többségi hatást tudtak kiváltani azok, akik a destrukcióra éreztek késztetést.

A tömegeseményekben ötvenhatban résztvevők lelkiállapotának jellemzésére is alkalmasak Nietzsche és Freud évtizedekkel korábban papírra vetett megállapításai. Nietzsche az anómiás egyén, Freud a tömeg reakcióit vizsgálja. „Minden szenvedő [...] keresi szenvedésének okát; pontosabban szólva tettet keres, még pontosabban: szenvedéséért okolható *bűnös* tettet, – röviden: valami elevenet, amin affektusait ténylegesen vagy *in effigie* valamilyen ürüggyel levezetheti: hiszen az affektusok levezetése a szenvedő legnagyobb kísérlete a megkönnyebbülésre, vagyis az *érzéstelenítésre*, önkéntelenül is vágyott narkotikuma mindennemű gyötrelmen ellen. Itt rejlik, feltételezésem szerint – írja Nietzsche – a ressentiment, a bosszúvágy és a hasonlók oka.”¹⁸ Ő ezt kifelé irányuló, külső ellenséget kereső rabszolga-morálnak nevezi, amely a teremtés helyett a rombolásra, a tagadásra épül. Freud szerint a tömegben az egyén valamiféle automatikus kényszer, „érzelmi indukció” hatására cselekszik, elragadja a hatalom illúziója, magát erősnek, támadhatatlannak legyőzhetetlennek véli, s ez elégedettséget, jó érzést vált ki belőle.¹⁹

A tömegmegmozdulások lehetnek magasztosan demokratikusak és humánusak, és lehetnek visszataszítóan antidemokratikusak és embertelenek. A „számosság boldogsága és az egyes ember méltósága” nem csupán egymással szembenálló fogalmak,²⁰ hanem egymás mellett is létezhetne.²¹ Példa az elsöre az 1956. október 23-ai részben szervezett, részben spontán délutáni budapesti tüntetés. A fegyveres harcokban résztvevőkről, a rombolásban kielégülő tömegemberek sokaságáról és a rendszerbontó népgyűlésekről már nem mondható el ugyanez.²²

Talán a művészet képes leginkább a tömegbefolyásoltságot megjeleníteni.²³

¹⁸ Nietzsche, 1998. 66.

¹⁹ Freud, 1995, 199. Freud Le Bon és Tarde munkáira építve dolgozta ki tömeglélektanát. Mindhármójukra vonatkozóan lásd Serge Moscovici monográfiáját. Moscovici, 1985.

²⁰ Szilágyi, 2006.

²¹ „[A]z országlát mezején is összeolvadhat az eszélyes és mívelt honpolgár nézete és taktikája a nyers tömeg eszméivel és modorával, s ekként a társadalom célját, tudniillik a legnagyobb öszvegű közjólétet a bárgyú is úgy segítheti elő, mint a bölcs. De ily konjunktúrák felette ritkán kerülnek elő. A többi esetekben pedig a nyers erő – miután a míveletlen ember gyakran szokott első benyomások rabja lenni – kivételileg folytathat önáldozó harcot is; de ez a kitartás tekintetében oly gránitszobor, mely agyagtalapra épült.” Kemény, 1982, 54.

²² „Mindig lesznek olyan embertársaink, akik az utcára tóduló tömegekről elhiszik, hogy több önmagánál, és a »nép«, a »nemzet« egészének nevében cselekszik. De éppígy mindig lesznek olyanok is, akik vitatni fogják, hogy pusztán azért igaza van-e a tömegnek, mert sokan mondják ugyanazt. Ők ezért úgy vélik, a közvetlen demokrácia illúzió, és csak a képviseleti elv segítségével szerkeszthetők meg azok az intézmények, amelyek valóban igazságosan érvényesítik az összes állampolgár akaratát az állam életében. E kétféle szemlélet többféle politikai szándék szolgálatában állhat. Ha a manipulációtól eltekintünk, akkor egymást meggyőzni nemigen tudják, így képviselőik száma aktuálisan mindig attól függ, látszólag melyiket »igazolja« a világ.” Csorba, 2003.

²³ Lásd például Krasznahorkai László: *Az ellenállás melankóliája* című regényét és a belőle készült filmet, Tarr Béla *Werckmeister harmóniák* című alkotását. Ungváry Rudolf, aki ötvenhatban a tömegben állva látta a miskolci lincseléseket, képes volt írásba foglalni érzéseit (lásd lejjebb).

A tömeg pozitív megjelenítésére az *Emlékiratok könyvéből* idézhető példa: „A tömeg abban a kora esti órában nem evett meg, nem tüntetett el magában, nem taposott maga alá, mint később annyiszor, nem vette el a személyiséget, hanem sokirányú engedékenységgel épp azt tette lehetővé, hogy a saját testem életének legelemibb feltételében, a mozgásban érezzem, ami mindenkién közös [...] amitől aztán nemhogy nem volt arctalan, miként azt a tömegről mondani illik, hanem olyan arányban kaptam arcot tőle, amilyen arányban én is arcot kölcsönöztem neki.”²⁴

A fenyegető – negatív – tömeg Krasznahorkai regényrészletével illusztrálható: „Semmiféle üvöltéssel nem vághattunk volna rést ebbe a lassan ránk boruló, irdatlan némaságba, így hát egyetlen szó nélkül a metsző fagy csillámló ciripelése fölött romboló vonulásunk sűrű zajában haladtunk, föltartóztathatatlanul és pattanásig megfeszülve, a fullasztó sötét utcákon, és nem láttuk a másikat és nem néztünk egymásra, vagy ha mégis, akkor úgy, ahogy az ember a kezére vagy a lábára néz, mert egyetlen test s egyetlen tekintet voltunk már, egyetlen pusztításra éhes, kérlelhetetlen, halálos indulat.”²⁵

A tömeg-megnyilvánulásokról szóló visszaemlékezések, korabeli leírások bizonytalan források. A rendőrségi vallomások, periratok többszörösen torzítanak: a vallomástevők érdekei eltérnek a rendfenntartó és igazságszolgáltató szervek – a hatalom – érdekeitől, így nehéz a tömegjelenségek, a tömegben lezajló történések rekonstruálása.

Könyvtárnyi irodalma van a tömegjelenségeknek: a politikai tüntetéseknek, a felmagasztosított nemzeti forradalmaknak, a zsarnok elleni népfelkeléseknek, az éhséglázadásoknak, a zendüléseknek, a sztrájkoknak. Ötvenhat történéseiben többféle tömegmegmozdulás elemei keveredtek.

Távolabbi és preferradalmi minták

Tömegmegmozdulások Magyarországon 1918 és 1956 között

Magyarországon az első világháborúig a szociáldemokrata párt szervezett politikai demonstrációkat (1905, 1912). Spontán tömegmegmozdulásokra az első világháború végén gyakran került sor. Már 1917-ben tüntettek a megélhetési nehézséggel küzdő hátszóiak: nehéz sorsukért mindenekelőtt a helyi, korrupciós hivatalnokokat tették felelőssé. A vesztes háborúból hazaözönlő katonák csatlakoztak az elégedetlenekhez, akik között nagy számban voltak nők. A fosztogatás, a fegyveres erőszak egyre általánosabbá vált, amivel a polgári forradalom kormánya képtelen volt megbirkózni.

A Tanácsköztársaság szervezett tömegdemonstrációi lényegében népünnepélyek voltak. 1919 után elsősorban a jobboldali – antiszemita, irredenta – diákfelvonulások sorolhatók a tömegmegmozdulások közé. 1938-ban vallási esemény, az Eucharisztikus kongresszus mozgató meg nagy, katolikus tömegeket. A Horthy-korban szinte minden Trianon körül forgott. Amikor Magyarország visszakapott elcsatolt területeiből, a tömegek az egész

²⁴ Nadas Péter regényéből idézi Faragó Kornélia: *Történi terek és egzisztenciális térérzetek. A várostér dinamikus koncepciója a regényben. Műhely*, 2006. 6. sz. 29.

²⁵ Krasznahorkai László: *Az ellenállás melankóliája* című regényéből idézi Faragó, 2006. 28. Canetti így látja a szörnyű élő testté lényegült tömeget: „Az egyes tagok összeigazodnak. Egészen közel nyomulnak egymáshoz, gyakran egymásra terülnek. Ezáltal sűrűségük megtetézi egyenértékűségüket. Sűrűség és egyenlőség most egy és ugyanaz. Végül egyetlen lényt látunk táncolni, ötven feje van, száz lába és száz karja, és mind pontosan ugyanúgy hadonász, vagy azonos szándékkal. [...] A rángó tömegek valamelyest mind hasonlóak – épp mert a ritmus úr fölöttük. [...] [A hajszó] tömeg siet, emelkedett és biztos a dolgában: félelmes ez. Vakok izgalmá, akik akkor vakok csak igazán, amikor hirtelen látni vélnek.” Canetti, 1991, 31–32., illetve 48. S még egy példa: „A várost hatalmába kerítő idegláz oda sodorta a tömeget, ahol valami történt, minél közelebb a veszélyhez, sokszor az életveszélybe. S ahol a tömeg összeverődött, gyakran valóban történt valami.” Gyurkó Lászlót idézi Szakolczai (szerk). 2006. 675.

magyarságot sújtó sérelmek részleges jóvátételét ünnepelték. A második világháború kitörése után a lengyelekkel, finnekkal rokonszenvező diákok vonultak szervezeten, rendőri biztosítással az utcára.

A kommunisták új típusú tömegmegmozdulásokat kezdeményeztek: azért vitték az embereket az utcára, hogy nyomást gyakoroljanak a (csaknem) demokratikusan megválasztott politikai ellenfeleikre. A manipulált, többnyire jóhiszemű tömegek a kommunista hatalmi politika, az ügyesen irányított média eszközei lettek. A felheccelt tömeg azonban olykor irányíthatatlanná vált, s kicsúszott a kommunista párt ellenőrzése alól. A B-listázások – a régi közigazgatás felszámolása – ürügyén rendezett tömeggyűlések nem egy helyen verekedéssé fajultak. A miskolci antikapitalista munkásdemonstráció pogromba fordult. A Magyar Kommunista Párt 1946 végén taktikát változtatott: lemondott az egyre inkább irányíthatatlanná váló tömegmegmozdulások szervezéséről, amit azért tehetett meg, mert a hatalomért folyó harc során megerősödtek a kommunista irányítású erőszakszervek, amelyeket hatékonyabban lehetett felhasználni politikai célokra, mint a nehezen irányítható és kiszámíthatatlan politikai tömegakciókat.

A kommunista hatalomátvétellel egyidejűleg már a szervezett, szigorúan koreografált tömegmegmozdulások kora jött el. Ezeket mindenekelőtt legitimációs céllal és a kommunista rituáléknak megfelelő formákban, szovjet mintára szervezték. A tömegesség a rendszer lényegéből következett: a magára utalt egyén nehezebben irányítható. A társadalom természetes sokszínűségének érvényesülése a diktatúra végét jelenthette volna. Ennek a veszélye sejtett fel a Sztálin halála utáni években.

A kommunista vezetők politikai terveikhez eszközként használták a tömegeket, majd a hatalom megszerzése után büszkén hivatkoztak a politikai rendezvényeken, a hivatalos ünnepeken megjelent, őket ünneplő sokaságra. Valójában számukra a néppé idealizált tömeg csupán az államideológia illusztrációjára szolgált. A felülről szorgalmazott tömegösszejöveteleknek, a mesterségesen létrehozott tömegszervezeteknek kellett volna pótolniuk az emberek természetes közösségigényét, amelynek autonóm formáit a diktatúra felszámolta. 1956 őszén a „fegyver” a „fegyvertartó” ellen fordult: a tömegmegmozdulások teremtették meg a megszüntetett közösségi formák megjelenésének és átalakulásának feltételeit.

A felbolydult ország: az október 23-a előtti hetek tömegei

1956-ban a hatalom csapdahelyzetbe került. A Szovjetunió belüli reformváltozások, a desztalinizáció újabb hulláma tarthatatlanná tette a magyar kommunista diktátor, Rákosi Mátyás helyzetét: júliusban mennie kellett. A helyzet kulcsa a szovjet pártvezetők kezében volt. Rossz döntésük után – Rákosi helyére Gerő Ernőt tették – magára hagyták a kommunista párt vezetését, amelyet a reformkésztetésű tömegek – mindenekelőtt a sztálinizmusból kiábránduló kommunista értelmiségiek – lejárattak a Petőfi Körben rendezett vitákon: ezekre júniusban már ezrek voltak kíváncsiak. A gyűlésező kedv vidékre is áttért. A Petőfi Kör mintájára szervezett vitaklubok, a Hazafias Népfront rendezvényei, valamint az egyetemek, ritkább esetben munkáskollektívák tömegösszejövetelei adták hozzá a keretet.²⁶

A rendszerkritikus tömegmegmozdulások közé sorolható egy akadémiai tudományos minősítő procedúra is: több százan jelentek meg egy kandidátusi értekezés vitáján. Az értekezés bírálata örvén a tudományos életet bíráló felszólalóknak sikerült elérniük, hogy a disszertációt ne fogadják el.²⁷

²⁶ A Győrben, Kaposváron, Szolnokon és Debrecenben és másutt rendezett találkozók éles hangú rendszerkritikák hangzottak el, melyek mintegy megelőlegezték a forradalom első napjaiban általánossá lett követeléseket.

²⁷ Bándy–Long, 2000. A megvitattott munka Kerékgyártó Elemér Karácsony Sándorról írt disszertációja volt.

Ebben a preferradalmi időszakban került sor a koncepciós perben elítélt egykori kommunista vezetők újratemetésére, ami sok tízezer ember rendszerellenes tüntetésévé vált.

A tömegösszejövetelek legfőbb jellegzetessége a megelőző évek kritikus hangvételű gyűléseihez képest, hogy a viták a (korlátozott) nyilvánosság előtt, s nem csupán a párton belül zajlottak. A sajtó funkciójának megfelelően, de a diktatúra hatalmi-ideológiai keretein belül információközvetítővé vált. A cenzúra enyhült, s a sorok között olvasni tudó a politikai-hatalmi válság mélyülését jelző következtetésekre juthatott.

A Petőfi Kör története nem csupán illusztrálja a fentieket, hanem a szovjet típusú diktatúra keretei között zajló, megújuló és megtorpanó reformfolyamat lehetőségeit is példázza.

Amikor a kommunista párt által ellenőrizni vélt tanácskozások tömegeseménnyé duzzadtak, a pártvezetés felfüggesztette a fővárosi értelmiségi vitakör működését, s a többnyire párttag renitenseket pedig szigorú pártbüntetéssel sújtotta.

A Rákosi Mátyás menesztését követő enyhültebb légkörben kiteljesedett az 1953–54-ben megjelenő és 1955-ben visszaszorított kommunista reformszellemiség. A Petőfi Kör mintájára országszerte kommunista reformerek szervezésében és irányításával a helyi pártkorifeusok által engedélyezett vitaklubok alakultak. A rendezvények egyre inkább spontán tömegeseménnyé váltak, amelyek 1956 októberében kezdtek kicsúszni a szervezők ellenőrzése alól. (A rendszer válságát, lazulását jelző hasonló folyamat ment végbe Lengyelországban is.)

Ősztől, a tanév kezdetétől a felsőfokú oktatási intézmények lettek az egyre inkább átpolitizálódó tömegesemények színterei. Az októberi egyetemi diákgyűlések az országos diákszékhelyre készülési jegyében folytak. A szervezők eredeti szándékával ellentétben az összejövetelek olyan politikai vitafórumokká váltak, amelyeken az egyetemi kívánalmak mellé egyre több helyi és országos követelések kerültek. (A szegedi, a budapesti és a miskolci egyetemisták gyűlései a legismertebbek.) Az október 22-i pécsi diákszékhelyen „kiabáltak, amikor az egyik felszólaló a rabló hitleri háború szerencsétlen áldozatait mint a Don kanyar hőseit emlegette, kiabáltak, amikor egy levelező joghallgató Mindszenty rehabilitációját követelte, kiabáltak, amikor a pártot szidták, amely lehetőséget adott nekik az egyetemi tanulásra, üvöltöttek, amikor R. E. [...] támadta a pártot, a párt vezetőit, mert fel próbáltak lépni a növekvő árral szemben. Mindenért kiabáltak, a jóért is, a rosszért is. S közben gyarapodott a követelések száma. Felolvasták a szegediek követelését, és felszólították a pécsieket, hogy lépjenek ki a DISZ-ből” – olvasható egy propagandakiadványban.²⁸

A veszprémi MEFESZ október 23-ai megalakulása a város színházában jó példa az ellenőrzött, zárt tömeggyűlés radikalizálódására – a hatalom szemszögéből: elfajulására. A több száz résztvevő – 10%-uk a helyi párt- és állami vezetés kádere – éjfélig vitatkozott, lebonyolította választási procedúrát, kibővítette a hivatalos követeléslistát és határozott arról, hogy sokszorosítják döntéseiket, és környékbeli üzemekben tájékoztatókat tartanak.²⁹

A diákmegmozdulásokhoz hasonló összejövetelekre került sor a diósgyőri gyárban (DIMÁVAG), ahol – a diákközösségekhez hasonlóan – sok ember fejthette ki véleményét, s a levelező hallgatók révén a miskolci egyetemen történtek híre is késedelem nélkül eljutott hozzájuk. Mint a különféle értelmiségi körökben, Diósgyőrben is hatalmi keretek között zajló eseményről volt szó: a DISZ őszi tervezett kongresszusa előkészületeként a munkáspártmunkásokra készülő gyári pártmegbízottak összeírták a kívánásokat – ezt tették saját rétegszervezetükben az egyetemisták is.³⁰ A kezdeményező fiatal mérnök és munkás társai még párton belüli demonstrálásra sem gondoltak. Éltek a felkínált lehetőséggel: továbbítani szerették volna azokat a problémákat, amelyek a munkásokat foglalkoztatták. Az összeállított

²⁸ Ellenforradalom Baranyában, 8.

²⁹ Paczolay, 2002, 242–243.

³⁰ Varga László szerint Munkáselőkészítő Bizottság néven az ország első munkástanácszerű képződménye alakult meg Diósgyőrben. Varga, 1994. 201. A miskolcon történelekről lásd Szokolczai, 2003b, 132–135.

kívánságlistát szabad pártnapon tervezték elfogadtatni.³¹ Elképzelésüket írásba foglalták, és az ívet körözték a munkások között. Aláírásukat is kérték. Így szerettek volna meggyőződni arról, hogy valóban a köz véleményét fogalmazták meg. Kívánalmaik nem voltak merészebbek a diákokénál. A gyár párttitkára még bízta is őket, hogy azokat a pontokat, amelyet a szervezők túl merészek tartottak – a hadifoglyok hazahozatala, a nemzeti ünnepek munkaszüneti nappá nyilvánítása, a szovjet csapatok kivonása, kilépés a Varsói Szerződésből –, nyugodtan vegyék fel a követelések közé. A megyei pártvezetés – élén az 1956 nyarától a reformoknak elkötelezett Földvári Rudolffal – támogatta a diák- és munkásköveteléseket. A DIMÁVAG pártagsága megszavazta a „munkásszervező bizottság” által összeállított kívánságlistát.³²

1956 őszen a párt kezdeményezésére indult tömeggyűlések nem egy helyen a pártvezetés ellen fordultak. Az MDP irányítói egyre inkább elvesztették a kontrollt az őket bírálók felett. Az irányítás lényegében már akkor kicsúszott a hatalmon lévők kezéből, amikor október 23-án nem tudták eldönteni, hogy engedélyezzék-e a diákok szolidaritási tüntetését a lengyelországi reformváltozások mellett. Hezitálásuk érthető: nem tudhatták, hogy a szovjetellenességgel összekapcsolódó lengyelországi változások nem gyűrűznek-e be Magyarországra, ami az egyre népszerűbb Nagy Imre visszatértét, s az ő bukását jelentette volna.

Tömegjelenetek a forradalom első napjaiban

A forradalmak többnyire eufórikus tömegtüntetésekkel kezdődnek, s a mámor mindaddig kitart, amíg nem jelentkeznek a káosz csalhatatlan jelei, amíg az emberek többségének életminőségét, vagyonzbiztonságát nem fenyegetik az átláthatatlan, ellenőrizhetetlenné vált történések.³³ A tömegjeleneteknek színtere az utca. Ennek az írásnak nem az ötvenhatos térhasználat korabeli és későbbi megörökítése a célja,³⁴ hanem az utcának és a gyűlésteremnek, mint az információszerezésre, véleménycserére és cselekvésre alkalmas közösségi térnek a bemutatása.³⁵ Az utca a forradalom kezdeti szakaszában olyan volt, mint valami ősköd, a kezdet káosza, amelyből lassan váltak ki a forradalom artikulációjára alkalmas csoportok és személyek. A forradalom formálói, konszolidálói többnyire zárt térben tartott népgyűléseken adtak formát és keretet a kaotikus történéseknek.

³¹ A „szabad pártnap” olyan pártgyűlés volt, amelyre nem párttagok is meghívást kaptak.

³² A diósgyőri követelések az utólag bekerült négy pont kivételével beillettek az országos trendbe, írásba foglalásuk nem volt „pártellenes” akció. A Gerő Ernő irányította pártvezetés a felgyűlt feszültségek levezetésének gondolta a panasz fórumokat – a francia forradalmat megelőző hivatalos panaszbizottságok csaknem két évszázaddal későbbi variánsait –, amelyektől saját hatalmának megerősítését remélte. Gerőék terve nem vált be: az engedékenység felbátorította az embereket, s nem maradtak meg a számukra engedélyezett keretek között. A vezetők pedig eltérően vélekedtek arról, hogyan lehetne a szellemet visszaparancsolni a palackba.

³³ „A városi forradalom győzelmét örömmámor kísérte. A népi erőszak, amely itt-ott a nagyszabású hatalomátvételt kísérte, még nem zavarta meg a jó polgári lelkiismeretet” – írja az 1789-es francia forradalomról François Furet. Furet, 1996. 79.

³⁴ Lásd erről Horváth S., 2006 (2007)

³⁵ „A[z utca a] nagy francia forradalom óta minden hasonló történés legfőbb színtere. Az lett nálunk is. Nemcsak annak, aki tett is valamit ezen a színhelyen, hanem annak is, aki csak nézte. Mert most az sem csupán néző, aki látszólag csak nézelődik. Maga az UTCA a főszereplő. Az teszi a forradalmat forradalommá, hogy mindenki azonnal az utcára megy. Az is, aki mindenáron és tudatosan bele akar avatkozni, az is, aki csak nem akar kimaradni, az is, aki csak nézi, és az is, aki nem tehet mást, ki kell mennie, hogy legalább kenyeret szerezzen. A történetet ugyanis éppen az utcai lét jelentőségének megváltozása határozza meg. Egyszerre nyilvánvalóvá válik, nem az a szereplő csak, akit valamilyen feladat ellátásával valaki megbízott, hanem mostantól fogva mindenki szereplő, aki léte szerint tagja a közösségnek. Ez a forradalom csodája. A látszólagos irracionális rációja.” Vitányi, 2001.

A forradalmak mind hasonló módon robbannak ki: a tömeg az utcára vonul, jelszavakat skandál, és zászlót lenget. Szidja a gyűlölt rendszert, hatalmi jelképeit szétszaggatja, lerombolja, megsemmisíti. Követeléseit igyekszik közkinccsé tenni (elfoglalja a nyomdát, a börtönökből ki akarja szabadítani a politikai foglyokat). Kíváncsiskodók, kalandkeresők és lumpenek vegyülnek a tüntetők közé. Az embereket hatalmába keríti a tömegpszichózis: személyiségük része lesz a tömegtestnek, a közös élmény narkotizáló hatása alá kerülnek. Valahol elcsattan egy pofon, kitör a verekedés, eldőrdül egy lövés. Rémhírek kapnak lábra. A demonstrálók a józanság és az önkívület határán sietnek szónokot látni, szobrot dönteni. Fellazulnak az erkölcsi fékek. Ismeretlenek ölelgetik egymást, a rossz eltűnésének lehetősége optimistává teszi az embereket.³⁶ A tömegmámor ellensége az idő: nincs az a lelkesült összejövetel, amely néhány óra alatt véget nem érne.

Az 1956-os forradalom kezdete spontán népiünnep. Viszonylag homogén csoportok – diákok, üzemi, vállalati dolgozók – indítják, majd kiegészülnek utcai járókelőkkel és a felvonulás hírére odaseregülő egyénekkal és csoportokkal.³⁷ Az ünnephez rítusok társulnak: ötvenhatban ilyen volt a jelszavak skandalása, a szobordöntés, a csillagleverés. „Éppen ez a spontaneitás, ez a csodálatos összehangolódás adja meg ennek a megmozdulásnak nagyszerű lélektani és erkölcsi jelentőségét. Egyelőre se hordószónoka, se jellegzetes politikai irányítói nincsenek. Mindenki, mindenki mintha a maga egyéni belátása szerint cselekedne, és nincs széthúzás.”³⁸

A felszabadultság-érzést, az örömteli együttlét élményét fokozza az alkohol és a zene. A továbbgyűrűző forradalom résztvevői megosztottak. Ismétlik a közös sérelmeket és vágyakat, de a nagy egységből ekkor már érdekcsoportok konglomerátuma lesz. Az emelkedett ünnepélyesség át-átcsap szabadosságba. A felbolydulás alkalom a régi sérelmek felhánytorgatására, lehetőség a spontán elégtételvételre. A rendbontások száma szaporodik. A felvonulók hivatalos helyiségeket törnek fel, az iratokat széthányják, elviszik, elégetik. A felfordulás sokak számára újabb lehetőség az ivásra. Forradalom idején a szokásos napirend felborul. Az életnek nincs normális kerékvágása: azt még ki kell találni. A napokig tartó felfordulásban erélyes, jó szervezőképességű emberek felé fordul a figyelem, s közülük – látszólag véletlenszerűen – kiválasztódnak az új vezetők.

Míg a fővárosi forradalomról ünnepélyes, emelkedett képsorok állandósultak a közleményekben, a vidéki forradalmakról kevés az ismeret. Minden település őriz egyre homályosuló emlékeket a helyi hatalomváltásról, de ezek között nem túl sok a büszkén vállalható, keblet melengető múltfoszlány. Az emlék az összevisszaságról, a zűrzavarról, a félelemtől, a bizonytalanságról többnyire megmaradt, míg az öröm és a felszabadultság-érzés kevésbé hagyott maradandó nyomot.

1956 októberében is térben és időben mozgott, változott a tömeg. 23-án Budapesten a békés, szervezett tüntetés a koraesti órákban alakult át többcentrumú népfelkeléssé, fegyveres harccá (a rádió ostromává, szobordöntéssé, a Parlament előtti tömeggyűléssé). A nagyvárosokban az elkövetkező napokban a helyi sajátosságoknak megfelelően került sor hasonló megmozdulásokra.

Az első napok tömegei többnyire az utcán, tereken demonstráltak, és ha megálltak szavalókat, szónokokat hallgatni, tüntetőkből, felvonulókból népgyűléssé alakultak át.

Az 1956-os forradalom első hete szinte csak tömegdemonstrációkból – felvonulásokból, zárt és nyílt térben tartott népgyűlésekből – állt. (A forradalom utóvédharcaiban megint nagy szerep jutott az immár a megszállás ellen tüntető, sztrájkoló – ellenálló – tömegeknek.)

³⁶ „A tömeg erkölcsössége bizonyos körülmények között sokkal magasabb rendű lehet, mint a benne levő egyéneké, és hogy csak az együttlét teheti az embereket alkalmassá a nagyobb fokú önzetlenségre és odaadásra” – írja Freud *Le Bonra* hivatkozva. Freud, 1995, 197.

³⁷ „Mint egy megbolygatott méhkas, olyan a szentlőrinci főutca. Az emberek csoportokba verődve tárgyalják a rádióban hallott budapesti híreket.” Fehér könyv a Pécsi járásról. 3.

³⁸ Kassák, 1988. 422.

A tömegdemonstrációról szóló korabeli forrásokban az egyik végletet a lelkes sajtótudósítások, a másikat a csüggeteg hangulatú, elkeseredett belső pártjelentések jelentik.³⁹ Az MDP központjába érkezett helyi pártjelentésekből életszerű, bár egyoldalú kép nyerhető a tömegmegmozdulásokról, hiszen a belső információkhoz az akkori, a párt számára veszélyes helyzetben nem fűződhetett ferdtízes érdek; a félelem azonban megzavarta tisztánlátásukat: felnagyította az életveszélyt, és zavarodottá, kiszámíthatatlan viselkedésűvé tette a felkelőket. Ugyanazt az eseményt másképpen látta a hatalmat veszített, és megint másképp a hatalmat kószoló. Másképpen az eseményeket szándékosan kiszínező, az érzelmekre hatni kívánó újságíró, s megint csak másként a támadott erőszakszerv szorongó rendőrtisztje.

E többféle megközelítést szemléltetik az október 26-ai zalaegerszegi események korabeli értékelései. „A délelőtti szakadó esőben is percről percre nőtt a tömeg. [...] Szemüket törölgető asszonyok, meghatódott férfiak ajkán csendült fel a Kossuth-nóta. Öröm, boldogság, felszabadultság minden tekintetben. Lelkesedés a szavakban. Erőt, óriási erőt sugárzott a tömeg. A Megyei Tanács székháza elé érve egyöntetűen hangzott a követelés: Jöjjenek a tanács dolgozói velünk! Tartsanak együtt a néppel! A nép van itt értetek! [...] Tovább indultak. A megyei tanács vezetőivel, dolgozóival, végelláthatatlan sorokban, kokárdákkal, nemzeti színű zászlók, Kossuth-, Petőfi képek, a Kossuth-címer árnyékában hömpölygött a nép [...] A megyeszékhely ifjúságának követeléseit és állásfoglalását ismétli a vasútállomás mikrofonja. A tömeg helyesel, hullámzik, zúg, morajlik [...] csattognak a kalapácsok, pengenek a feszítővasak, omlanak a nemzeti béklyó egyik jelképek, az úgynevezett szabadságszobornak a törmelékei. [...] Népünknek, városunknak nem kell a szobor. S feszülnek már az óriási drótkötelek, felzúg a hatalmas Mach gépkocsi motorja, és dől a mélybe, a sárba a gigászi építmény. Ledől... A déli órákban a Hamburger-szobor is a földre került.”⁴⁰ – olvassuk a zalaegerszegi újság (*Zala*) október 26-i, rendkívüli kiadásában. Az ugyanerről a napról szóló helyi rendőrségi beszámolóból a következőket tartotta fontosnak a BM központi ügyeletese: „a megyei Párt VB likvidálta az államvédelmet, amely el is hagyta az [állam]védelem] épületét. Az áv. beosztottak családotól kimentek a határór laktanyába. Ezután a megyei Párt VB. likvidálta saját magát. [...] a megyei bizottság épületét jelenleg a honvédség őrzi.”⁴¹

Ezekből a forrásokból nem tudható meg, hogy a békés tüntetés néhány óra elteltével véres eseményekbe torkolt: a pártbizottság székházából a tömegre lőttek. Halottak, sebesültek maradtak az utcán.⁴² A korabeli, nem a nyilvánosság, hanem a pártvezetés tájékoztatására szolgáló MTI-jelentés megint más képet fest: „Pénteken [26-án] több ezres fegyelmezett tüntetés volt. A tömeg a megyebizottság székháza elé vonult követelve Dénes lemondását. Dénes megjelent az erkélyen ezt kiáltva: »Ha nem akarjátok, hogy vér folyjon, tűnjetek el!« A tömeg fehér zsebkendővel kezükben küldöttséget menesztett, amely tárgyalásokat kezdett. Dénes javaslatára a helyszínen megalakult a munkástanács. Dénes lemondott, de a tömeg követelésére nem volt hajlandó a néppel tüntetni, bár megígérték, nem lesz bántódása. A békés követelésre a tömegbe lőttek, két halálos áldozat és sok sebesült volt. A rendőrség, a honvédség és az ÁVH nem avatkozott a harcba. A munkástanács ülésekor [27-én] érkezett az új kormány híre – több ezres tömeg hurrá kiáltásokkal fogadta a névsort, ugyanakkor

³⁹ Ez utóbbiak közül két példa. „A Kaposvárott letartóztatott 54 tüntető közül csak egy volt párttag, viszont a többség részeg volt” – olvassuk a helyiek október 27-i, a pártközpontnak küldött jelentésében. Urbán-Vida, 1993, 88. Heves megyéből jelentették október 29-én: „Gyöngyösön zavargások kezdődtek. A tömeg jelentős része beborozott állapotban volt. Megtámadták a középületeket, aminek következtében a párt, a szakszervezet, a tanács, a rendőrség, pénzügyőrség felbomlott. A párt vezetői a honvédségtől kértek menedéket.” Urbán-Vida, 1993, 92.

⁴⁰ Hamburger Jenő 1919-ben a tanácsköztársaság népbiztosa volt.

⁴¹ Kajári (szerk.) 1996, 8.

⁴² A tüntetők követelték, hogy a megyei párttitkár fogadja el követeléseiket, és menjen le közéjük, ne csupán az erkélyről nyugtatgassa őket.

tiltakoztak Apró és Bebrits ellen. Az ÁVH fegyveres erőit szombat délután [27-én] leszerelték, leadták fegyvereiket, és átadták az épületeket a munkástanácsnak.”⁴³

A tömeg az esetek kisebb hányadában keveredett konfliktusba az erőszakszervek (rendőrség, honvédség) helyi vagy kirendelt egységeivel, ezek azonban – éppen a sebesülések, halálesetek miatt – nagy visszhangot váltottak ki. S ha az esetek zömében nem is verték szét a tüntetést, sőt, sok helyen maguk a katonák és a rendőrök is a felvonulók közé álltak, a fenyegetettség érzése fokozhatta a feszültséget. Nem lehetett tudni, hogyan reagálnak a parancsnokok a tömegmegmozdulásra: engedelmeskednek-e a felosztatást erőszakkal elrendelő esetleges felső parancsnak, vagy a saját döntés alapján adnak ki tűzparancsot. Nem volt ritka, hogy a fegyvert kezelő izgalmában lőtt, vagy nem a levegőbe célzott, hanem a tömegre.⁴⁴ Éppen itt fordult meg az események menete: az erőszakszervek az irányítás labilitása, a politikai-morális megosztottság miatt képtelenek voltak a széteső pártállam megvédésére: maguk is szétesőben voltak.

Ötvenhat tömegei jellegükben, viselkedésükben, összetételükben, dinamikájukban eltértek egymástól, közös volt azonban bennük a szovjetellenesség és az ÁVH-sok iránti gyűlölet. A tömegkövetelések két fő sajátossága: a függetlenségvágy és rendszer megreformálásának igénye. Mindkettővel együtt járt a pártállami vezetők és politikájuk bírálata.

A demonstráló tömeg

A politikai tömegmegmozdulások számos válfaja közül ötvenhatban kettőt különböztethetünk meg a demonstráló és az agorális tömeget.⁴⁵ Ez a felosztás rokon Canetti nyílt és zárt tömeg fogalmával. Szerinte a spontán növekedő, természetes tömeg a nyílt tömeg. Ellentéte a határolt, „megtelepülő” tömeg.⁴⁶

A demonstráló tömegek a forradalom első négy-öt napjában formálták a fővárosi és a vidéki eseményeket. A forradalom első hetének tömegmegjelenési formáivá a felvonulások, tüntetések váltak, míg a második hétre inkább a gyűlések jellemzők, amelyek között már ritkább volt a nagy tömegeket megmozgató összejövetel.⁴⁷ Demonstrációkra az ellenállás időszakában is sor került (például a december 4-ei fővárosi asszonytüntetés és a december 11–12-ei országos sztrájk alkalmával, valamint – nem egy esetben – a helyi forradalmi szervek melletti kiálláskor).

Békés felvonulók és jelképprombolók

A helyi viszonyoktól – a településnagyságtól, a hatalom jellegétől – függött, hogy a békés tüntetések sorozata kisebb egységekre lebomolva mivé alakul: békés hatalomcserevé (reformperiódus kezdetévé, modellváltássá) vagy elhúzódó, konfliktusokkal terhes hatalomváltássá. Minél később jutott el az események híre egy kisebb településre, annál nagyobb volt az esély arra, hogy a helyi átalakulás békésen menjen végbe. A véletlennek nagy szerep jutott. A hírhozók vérmérséklete, egyéni sérelmei, a lakosság megosztottsága, vagyoni viszonyai, a település vezetőinek múltbeli magatartása, a helyi értelmiség – tanító, pap, orvos

⁴³ Litván, 1995, 33.

⁴⁴ Az ún. sortüzekről immár könyvtárnyi irodalom szól, feldolgozásukat nem tekintetem feladatommak. Összefoglalóan lásd Zsitnyányi, 2002.

⁴⁵ Lehetne írni még a számonkérő tömegről, a vitatkozó tömegről, a demagógia és érvelő meggyőzés párhuzamos eseteiről, valamint az ellenálló tömegről a november 4-e utáni hetekben. Mindezekre más problémakörök kapcsán lesz szó. A kronológia és a tematikus szerkezet ez utóbbi megoldást ésszerűsíti. A feltétlenül szükségesnél több ismétlést is kerülni szeretnénk.

⁴⁶ Canetti, 1991, 14–16.

⁴⁷ De ilyenre is van példa: Vidovics Ferenc, Somogy megye egykori kisgazdapárti főispánja október 30-án Kaposvárott legalább tízezer ember előtt beszélt.

– reagálása az eseményekre mind-mind hozzájárulhattak egy település forradalmasodásához vagy viszonylagos passzivitásához.

A békés felvonulások velejárója volt az éneklés, a jelszavak skandalása, tereken, középületek előtt pedig a szónoklat és a szavalat. A helyi forradalom kezdetét jelentő tömegfelbuzdulás szinte mindig együtt járt jelképprombolással is.⁴⁸

A budapesti Sztálin-szobor ledöntése még a karneváli népjelenetek közé sorolható, az ugyanakkor zajló Rádió előtti eseménysor viszont már emberi pusztulással járó tömegharcnak minősíthető. Egy korabeli, 1956. október 24-én Budapesten kelt levélben, amelyet egy kiskatona írt Pécsen élő szüleinek, ez olvasható: „Itt tegnap este óta mondhatnám ostromállapot van. [...] A rádiónál az államvédelmiek a parlamentereket becsapták, és a tömeg közé lóttak. Ekkor kezdődött a gyilkolás. A híre a Sztálin térről rengetegen a Rádióhoz mentünk. Mire a Rákóczi útra értünk, már hordták a mentők a sebesülteket és a zászlóval leterített halott fiatalokat. A tömeg nagyon megvadult. Két teherautó rendőr a szemem láttára adta át a kocsikat a tömegnek. [...] Hazafelé menet még láttam, amint a Baross téren egy csoport megállított egy rendőrségi teherkocsit, lefegyverezték a rendőröket, és a kocsival továbbhajtottak.”⁴⁹

Keveset tudunk azokról a településekről, ahol békésen, de az országos változások koreográfiáját követve ment végbe a helyi hatalomváltás.

Kokadra csak október 28-án jutott el a fővárosi események híre. A lakosságnak csaknem fele a tüntetést összekapcsolta a vasárnapi misével. A békés tömeg a községháza udvarára vonult, a magasztos hangulatot itt akarta megzavarni néhány illuminált helybeli. Egy harmincegy éves földművesből munkássá lett fiatalember lett a helyzet ura: „sapkám levéve, fejhajtással köszöntöttem a tömeget: »Kedves felvonuló tömeg, bajtársaim, barátaim! Az a messzemenő javaslatom, hogy mindenki őrizze meg a teljes emberi méltóságát, tudatát. Mivel a rendőrség és a közigazgatás a szélrózsa minden irányába szétszaladt, a községet nem lehet így a véletlenre bízni. Minden háznál forrik [sic!], vagy már ki van forrva a bor. A bor indulatot gerjeszt. Az indulat haragot cselekvésre ösztönzi. Ezért azt javaslom, hogy a község azokat az embereket, akiket jónak talál, itt most válassza meg a bizonyos létszámú nemzetőrségét. És a nemzetőrség vagy a község együttesen magából válasszon a nemzetőrség élére egy parancsnokot.« Így is történt. A község a javaslatom, illetve az indítványom messzemenőig elfogadta, a jóérzésű, jószándékú emberek, akik a békét akarták és nem a bosszút, megválasztották ott nagyon gyorsan a harminc fős nemzetőrséget, és együttesen kikiáltották a nevemet, hogy márpediglen én legyek a nemzetőrség parancsnoka, hiszen ők ismertek engem [...] A község szépen, békességesen hazavonult, ebben az időtájban olyan jó dél, egy óra körül lehetett az idő.” – idézte a múltat évtizedekkel később – így némileg legendásítva, népmesészerűvé téve – a helyiek kiválasztottja.⁵⁰ (Kokadon a vasárnapi békességet hétfőn békétlenség követte: a rendbontók cigányok voltak, akiket a forradalmi bizottság tagjául is választott nemzetőrparancsnok a cigányvajda segítségével „szerelt le”.)

A változások iránti fogékonyság miatt csak azokra a településekre figyel az utókor, ahol történt valami rendkívüli, pedig érdemes lenne vizsgálni azt is, hogy az október 28-ai kormányfordulat előtt hány településen maradt mozdulatlan a lakosság, és a népfelkelés jogosságának elismerése után is csak külső ösztönzésre gyűléseztek a helyiek – vagy még arra

⁴⁸ Ide tartozik a népköztársasági címer eltávolítása a nemzeti trikolorról, a vörös csillagok leverése, a szobordöntés. Ezek elsősorban a szovjet- és a kommunistaellenes indulat levezetési módjai voltak, s nem az elszabaduló, vak tömegöszton megnyilvánulásai. A tömeg különbséget tett: számára fontos, nemzeti hagyományokhoz kötődő emlékműveket nem bántott, és számos helyen nem az egész emlékművet döntötte romba, hanem csak a közgyűlölet tárgyát semmisítette meg.

⁴⁹ Tamási, 2004.

⁵⁰ P. Nagy József OHA-interjúja. Készítette Valuch Tibor 1991-ben. 367. 13–14.

sem. Feltételezésünk szerint sok száz község, kistelepülés, tanyaközpont, egykori uradalmi majorság esett ebbe a kategóriába.

Támadó és megtámadott tömeg

A szovjet vezetés abban bízott, hogy a felvonuló nehézpáncélosok visszarettenék a felkelőket. Az NDK-beli és a lengyel foratókönyv itt nem vált be: a városon belül nehézkesen mozgó páncélosokat a leleményes felkelők nem egyszer felrobbantották, kiégették. A demonstrációs hadművelet nagyobb veszteséget okozott a szovjeteknek, mint a felkelőknek.

Miközben a szovjet vezetés hezitált, katonai egységeit felvonultatta, ide-oda irányította, polgárháborús helyzet alakult ki. Egyes magyar belügyes és katonai egységek, amelyek vezetői komolyan vették a statáriumot és megrettenek a hatalom megingásától, összecsaptak a felkelőkkel. A sortüzek elrendelői és áldozatai egyaránt magyarok voltak.

Ez a rendkívül feszült szituáció megoldódhatott békésen és erőszakosan, attól függően, hogy a két szembenálló fél – a tömeg és az erőszakos szervek – mire jutottak egymással. „Az állam fegyveres erői továbbra is kezükben tartanak az ellenséges fegyvereknél hatásosabb fegyvereket. A hadsereg így, vagy elnyomóként lép fel a felkelők ellen, akik arra kényszerülnek, hogy titkos vagy gerillaharci eszközöket használjanak, vagy pedig döntőbírói szerepet töltsön be, s megpróbálja megakadályozni a gyengén felszerelt milíciákat, hogy harcba lépjenek egymás ellen [...] Ha azonban a hadsereg több egymással versengő erőre bomlik, akkor hozzájárul a [polgár]háború súlyosbodásához.⁵¹ A végkimenetel számos tényezőtől függhet: az erőviszonyoktól (a tömeg nagyságától, elszántságától, illetve az ellenük bevethető katonák, rendőrök számától), a parancsnok(ok) vérmérsékletétől, helyzetértékelésétől, idegállapotától, a vezetők kompromisszumkészségétől, a véletlentől, félreértéstől, rémhírektől, egy szereplő lélekjelenlététől és ezek különféle kombinációjától.

A hatalmát veszni érző régi helyi vezetés, amíg képes volt rá, fellépett a demonstrálók ellen.⁵² A megtorlásra kirendelt rendőri és honvédségi egységek azonban egyre inkább szabotálták a felsőbb utasításokat, sőt, egész egységek álltak át a felkelők oldalára. Sok múlott vezetőik hozzáállásán: volt, aki teljesítette a statárium-rendeletet, és a békés tüntetők közé lövetett, mások visszahúzódtak, kivártak.

A forradalom október 23-án Debrecenben is békés tüntetésnek indult. A tömeg feloszlására nem csupán rendőri és ÁVH-ás egységeket rendeltek ki, hanem sorkatonákat is. Az emberek szidalmazták az ávosokat, a rendőröket és a katonákat. Egyre feszültebb lett az addigi vidám, felszabadult légkör. A felfokozott hangulatban, löparancsra várva néhány katona bevízelt, voltak, akik elájultak – és eldőrdültek a lövések...⁵³

A fővárosban a tüntetés 23-án este a Rádió épülete előtt fordult véres összecsapásba: az épületet ostromlók és az épületet védők fegyvert használtak. Az ostrom idején az épületben tartózkodó rádiós az események után egy héttel mitizálta a történetet. A forradalmi nép megszemélyesítője a „Vöröshajú Lány” lett, akinek „arca izzott a haragtól”, amikor a hatalom képviselői nem akarták a tüntetők követeléslistáját az ország nyilvánossága elé tárni. A korabeli cikk szerzője, aki írása végéféle megemlíti, hogy az események alatt bezárva ült szerkesztőségi szobájában, így festőiesíti az ostromot: „a Rádióban tartózkodó államvédelmi alakulat könnybombákat dobott közétek. És a bombázápornak nem lett vége. Igyekeztek behatolni az épületbe, és akkor az államvédelmieket szuronyrohamra vitte az alakulat parancsnoka. [...] hallottuk az első sebesült sikolyát, akinek a gyilkos szuronyt a testébe

⁵¹ Derrienic (2004) 153. A hadsereg és a rendőrség eltérő szerepéről lásd bővebben Derrienic (2004), illetve Ch. Tilly (1993), akire Derrienic hivatkozik.

⁵² Kahler (szerk.) 1994, Kahler–M. Kiss, Szokolczai, 2000, 2003b, 2006, 2006b.

⁵³ Az információért tanítványomnak, Kókai Dávidnak tartozom köszönettel, aki leírta a tüntetés feloszlásában résztvevő nagypapja emlékeit.

mártották. És utána riasztó sortűzek hallatszottak. Aztán a fegyvercsövek az ég felől ellenetek fordultak. Megkezdődött a halál aratása. Kiáltoztunk, és megfogtuk az államvédelmiök kezét, hogy ne lőjenek. De a kitermelt kaszt elvakultsága ekkor már nem ismerte a határt. És akkor ti is fegyverhez jutottatok. [...] Éjfél már jóval elmúlt. Félhárom lehetett, amikor behatoltatok az épületbe. Te jöttél elől, te, Vöröshajú Lány. Arcod a csata izgalmában égett. Egyik kezében a mi drága nemzeti színű zászlónk lobogott. A másik kezében a szabadság fegyverét tartottad.”⁵⁴ Mintha egy 1848-ról szóló népi leírást olvasnánk Petőfi reminiscenciákkal („Egyik kezében ekeszarva, másik kezében kard” mármint a népnek, avagy „Egyik kezében feleségem kebele, másikban a szabadságharcok története”.) A budapesti október 25-ei és a mosonmagyaróvári, egri és miskolci október 26-ai, a tiszakécskei október 27-ei véres eseményekről már sok írás született, de a többi fegyveres beavatkozásról is vannak már ismeretek.⁵⁵ Nagykanizsán október 26-án szintén fegyvert követeltek a tüntetők: a délutáni órákban benyomultak a laktanyába, ahonnan kiszorították őket. A város központjánál azonban eldőrdült egy lövés, valaki kézigránátot dobott az emberek közé: a mozi bejáratánál álló asszony holtan esett össze. A lövöldözésért az emberek a helyi vezetést okolták. Páncélosok jelentek meg, fegyveres csoportok rohamozták meg a honvédségi lőszerraktárt, amire a megtámadottak lövésekkel reagáltak. Sokan, köztük diákok, súlyos sebeket kaptak.⁵⁶

A települések zömében azonban a helyi erőszakos szervezetek nem lőttek a tömegre, így nem lettek áldozatok. Számos helyen viszont úgy értelmezték a központ öntevékenységre, saját belátásra buzdító tanácsát, hogy tűzparancsot adtak, vagy a katonák, rendőrök pánikba esve meghúzták a ravaszt.

A forradalom első napjaiban a helyi katonai parancsnoktól függött, belelövet-e a tüntetőkbe.⁵⁷ Az a néhány tiszt, aki vélt kötelességérzetből vagy félelemből sortűzetet rendelt el, számíthatott a népharagra.

„Tiszakécskén a tömeg akasztófát állított fel, hogy a párttitkárt felakasszák. A kiküldött repülőgép a tömeget szétszórta. [Az *Igazság* 1956. október 30-ai száma szerint 15 halottja és 80 sebesültje volt a vérengzésnek. – S. É.] Harta környékbéli községekből tömegek indultak, hogy a Hartán lévő 1200 rabot kiszabadítsák. Kiküldtek két páncélautót és egy század katonaságot. Ez a tömeget fegyverrel oszlatta szét. Tüzelnit is *kellett* [az én kiemelésem – S. É.] a tömegre.”⁵⁸

Vannak persze határesetek is. Egerben október 27-én börtönből szabadult fegyencek fegyvert követeltek, amit a honvédség képviselője megtagadott. A tömeg, amely nem tudhatta, hogy a harcolni vágyók között köztörvényesek is vannak, a követelők mellé állt. Először a fegyencek lőttek, majd a megtámadott hadnagy adott le két figyelmeztető lövést, amire a tömeg megvadult, és a hadnagy ellen fordult. A honvédtiszt a rendőr-főkapitányságra menekült.

⁵⁴ Vöröshajú Lány. *Szabad Magyar Rádió*, a Rádió Forradalmi Munkástanácsának lapja. 1956. november 1.

⁵⁵ 1956 Kézikönyve, I. Kronológia című kötete valamennyi sortűzről beszámol, a IV. melléklet térképén látható az a húsz település, ahol a hatalom fegyverrel oszlatta szét a tüntetőket. A győri október 25-ei történésekről Szakolczai Attila tanulmányából értesülhetünk. Szakolczai, 2006. Részlet a börtön előtt történtek leírásából: „A rendőrök bevonultak a börtönbe, de a kocsijukon hagytak egy géppuskát, valamint lőszert és kézigránátokat. [...] Egy fiatal lány, Máté Mária felmászott a gépkocsira, leadta a géppuskát, és kezdte leadogatni a kézigránátokat és a lőszert, amikor az épületből lelőtték. A tüntetők szétszaladtak, de szinte azonnal vissza is tértek, és ostrom alá vették a börtönt. Szabályos harc bontakozott ki, a felkelők közül két újabb fiatal esett el, a védők között is sok volt a sebesült.” 157. Ötvenhat hadtörténeti vonatkozásairól lásd Horváth M., 2003.

⁵⁶ Csomor–Kapiller (szerk.) 1996, 66.

⁵⁷ Várpalotán október 26-án „délután nagy tüntetés volt, majd a bányászok egy csoportja a városi pártbizottság épületéhez vonult. Az ott tartózkodó honvédeket felszólították: álljanak melléjük. A parancsnok ezt megtagadta, majd a levegőbe lővetett. A bányászok a honvédeket lefegyverezték, azok azonban erősítést kaptak, és felvonultak a szovjet csapatok is. Az összeütközésnek halálos áldozatai és sebesültjei vannak.” MTI-jelentés. Litván 1995. 33.

⁵⁸ Uo.

Kétségbeesett tetteivel a támadókat igazolta: ő is a forradalmat megfojtani akaró hatalomhoz tartozik. A rendfenntartásra szerveződő főiskolások, akiket a tömeg magáénak érzett, másként jártak el. Kiemelték a fegyverkövetelő hangadókat az emberek közül: „Egy részüket sikerült jobb belátásra bírni; néhányukat elfogtuk, a líceumba zártuk, és másnap átadtuk őket az ózdi munkástanácsnak” – emlékezik az akció egyik résztvevője.⁵⁹ A honvédtisztet a párbizottság épületébe vitték: a rettegő pártfunkcionáriusok ostromtól tartva a hadnagyot ingujjban kilökték a feldühödött emberek elé. Az ÁVH-ás (?), ÁVH-ásnak nézett (?) tisztet ütlegelni kezdték, valaki fél téglával fejbe vágta. A főiskolásoknak végül sikerült kimenteniük, és magukkal vinniük.⁶⁰

Romboló, lincselő tömeg

A forradalom első napjaiban több helyen elvágták a távvezetékét, hogy megakadályozzák az erőszakos szervek képviselői közötti kapcsolatot, és igyekeztek elfoglalni a legfontosabb középületeket, lefegyverezni a rendőrséget, katonaságot.⁶¹ A néhány ezer lakosú vagy annál kisebb településeken csak akkor fajultak el az események, vagyis mentek át iratmegsemmisítésbe, tanácsháza-rombolásba, emlékmű-döntögetésbe, ha nem akadt(ak) olyan tekintélyes helybéli(k), aki(k) meg tudta(k) egyezni a tüntetőkkel, le tudták csillapítani az indulatokat. Leggyakrabban azonban a békésen lezajlott népgyűlés befejeződése után, még aznap este, vagy másnap délelőtt kialakult a tömeggyűlés romboló változata. A tömeg pusztító szenvedélye irányulhat tárgyakra és személyekre.⁶²

„Az önnön sokaságától megrészegült tömeg”⁶³ irracionálisan viselkedésére két érzékletes beszámoló a példa. Az egyik az áldozaté, a másik a szemlélőé.

Budapest, Köztársaság tér: „Ütést érzek a hátamon, majd egy rúgást. Ez a tömeg fegyvertelen, nem vett részt a pártház ostromában, de most velem rettenetesen harcias. A felém szaladó, körülálló és hadonászó emberek szeméből gyűlölet szikrázik. Meg akarnak ölni. Szembe nézek ezekkel a szemekkel. Sokszor hallottam ezt a kifejezést: »Szembenézni a halállal!« – de most át is érzem. Bevallom, nem kihívóan, nem visszavágó gyűlölettel néztem reájuk, csupán megadással és rettenettel vegyes félelemmel. A szemüket néztem, a kezüket meg a lábukat. Mert szakadatlanul ütnek és rugdálnak. Néha ösztönszerűen lekapom a fejemet, ilyenkor egy ököl suhan el a fejem fölött. Kezemet mégsem az arcom elé teszem, hanem a hasam alá, mert főként oda irányítják rúgásaikat, később otthon a kezem feje kék és zöld foltos volt a kapott rúgásoktól. Hiú remény persze, hogy szinte állatias, ösztönszerű mozdulatokkal megvédhetem magam az ütésekkel szemben. Néhány alak nem tágít mellőlem – arcukra, ruhájukra nem emlékszem – mindaddig, míg egyszer telibe el nem talál. Arcom vérbe borul, ajkam felhasad, kabátom, ingem csupa vér. A Rákóczi úton áthaladva arcra zuhanok... Fegyveres kíséroid ellenségeimből védelmezőimmé válnak. A védelem annyiból áll, hogy kiáltják: – Nem ávós!

⁵⁹ Nagy P., 2001, 186.

⁶⁰ A hadnagy élete továbbra is hajszálon függött: „a tömeg a főiskola előtt is gyülekezett, s Andrásfi kiadatását követelte. Hozzá voltunk már szokva az efféle követelözésekhez, egy-két nappal korábban több százan megrohmozták a nyomdát; nagy nehezen sikerült az embereket egy emeleti ablakból lecsillapítanom. Most azonban úgy vélekedtem, hogy ha a tiszt – aki egyébként a kiegészítő parancsnokság párttitkára volt – ennyire felelőtlenül, provokatívan viselkedett, ki kell őt adni a megvadult tömegnek, mielőtt az megostromolja a főiskolát. Szerencsére főiskolás társaim ebben az ügyben nem hallgattak rám” – írja az egri MEFESZ október 23-án megválasztott titkára. Uo., 189.

⁶¹ Ellenforradalom Somogyban, 42.

⁶² „A tömeg legszívesebben házakat és tárgyakat pusztít el. Mivel a tárgyak gyakran törekenyek, ablakok, tükrök, cserepek, képek, porcelán, hajlunk a föltevésre, hogy épp a tárgyaknak ez a törekenysége ösztökéli a tömeget elpusztításukra. Nos, biztosan igaz, hogy a pusztítás lármája, a szétesattanó porcelán, a csörömpölő ablaküveg jelentősen növeli az örömet: egy új lény harsány hangjai a zajok, egy újszülött ordít bennük.” Canetti, 1991, 17.

⁶³ Szokolczai, 2006, 161.

Szerkesztő! Körülállnak, engednek feltápászkodni. Tovább megyek. Kísérőim látva, hogy csupa vér vagyok, úgy döntenek, hogy a közeli Korányi kórházba visznek, az Alsóerdősor utcába. A pártháztól a kórházig az út azt hiszem kétszáz méter lehet. De hosszú volt nekem ez a kétszáz méter! Könnyebben megtesz az ember százkilométereket gyalog, minthogy végighaladjon a lincselő tömeg sorfala között száz lépést. A pártházban, amikor golyózápor hullott a szobámba, aztán rengtek a falak az ágyúzástól, mellettem feküdtek véres társaim – azt hiszem, nem éreztem félelmet, beletörődtem, nyugodtan viseltem sorsomat. Amikor azonban a tömeghisztériától megtébolodott, vérszomjas alakok gócpontjában vagyok, olyan halálos dermedtség fog el, ami több mint félelem. Egy hang nem jön ki a számon. Ez a rövid út viszontagságos életem legnehezebb útja.”⁶⁴

Miskolc, Búza tér: „Én is elkezdtem várakozni. Valami biztonságfélélet adott, hogy nem túl messze ott tudtam néhány évfolyamtársamat. Volt valami végzetes ebben a várakozásban. Ugyanúgy elkezdtem vágyani valamire, ami kikövetkeztethető volt a várakozók árasztotta légkörből, mint mindenki más körülöttem. Valamiképpen tudtam már, hogy engem is az újabb látványra való várakozás töltött el, azóta is megbocsáthatatlanul.

Nem lett volna szabad ott maradnom. A közelemben mély, rekedtes torokhangon fenyegetően el-elkiáltotta magát egy soványabb, sötét, kopott kabátos férfi. Erre más hangok, egymástól függetlenül, mintha feleltek volna neki. Más-más helyén a tömegnek hangzottak fel, nem volt közöttük összebeszélés, egy ugrásra kész, éhező lelkiállapot hangokkal kifejezett, ütemes zenéje. Aztán a kapunál hirtelen mozgás támadt, néhány nemzetőr [...] kísért egy sötét lódenkabátos, alacsony férfit. [...] Alig tehettek meg néhány métert, , amikor a tömeg alig észrevehetően megmozdult. Először csak az eleje, de az első rezdülés végighullámozott a téren. A számtalan várakozó test mintha egész kicsit meglendült volna egy előre kijelölt pont felé. [...] A tömeg lassan teljesen körülfárta őket, szaggatott, haragos kiáltások hallatszottak. [...] mindenki oda akart férni, a célnál levők mozgását az oda törekvők is megpróbálták átvenni. [...] Egy ellenállhatatlan erőnek nagyon gyorsan ki kellett elégülnie a ritmikus, indulatokkal teli csapkodások révén. Tiltott élvezet, amely csak pillanatokra kiélhető. A kaszáló könyökök és karok, előre-hátra, ki-be lendülő testmozgások egyetlen térbeli valamire összpontosultak, amely már nem volt megnevezhető. Aztán, mint rozsdás vas, még valami szuronyyszerű is kiemelkedett egy pillanatra a fejek fölé, hogy lezuhanjon, sejteni lehetett, hova, csak egészen rövid, sikolyszerűt hallottam onnan, olyasmit, melyet egyszer egy nyúl hallatott, mikor otthon átvágtuk a torkát.”⁶⁵

A tömegindulatok nem mindig maradtak meg a hangos tüntetés szintjén, hanem gyakran rombolásba, ritkán pedig lincselésbe fordultak. Lehet-e ezeket az erőszakos cselekményeket

⁶⁴ Lovas Márton, a forradalom előtti hónapokban az Írószövetség felügyeletével megbízott pártfunkcionárius a forradalom napjait halálos fenyegetettségben a Köztársaság téren élte át. Lovas Márton: *A Köztársaság téri pártházban. Élet és Irodalom*, 1957. május 24.

⁶⁵ Ungváry, 2006. Az író másfél évtizeddel korábban így írta meg benyomásait a lincselésről: „szaggatott, haragos kiáltások hallatszottak, ott voltak tölem vagy tíz méterre, de már nem láttam a férfit, csak azt, hogy a testeken különféle mozdulatok hullámozanak át, mindenki oda akart férni, a célnál levők mozgása széthullámozott az oda törekvők közé. De a karok és felsőtestek mozdulatai összerendezetlenek voltak. Minthogyha retentő sietős lett volna, ami történik, pillanatok múlva abba kell hagyni ezeket az indulatokkal telített, összevissza csapkodásokat, mint valami tiltott élvezetet, amelyet csak nagyon rövid ideig lehet kiélni... A váltakozó sebességgel kaszáló könyökök és karok, és előre-hátra, ki-be lendülő testmozgások egyetlen térbeli valamire összpontosultak, amely már nem volt megnevezhető. Aztán, mint valami rozsdás vas, olyan szuronyyszerű emelkedett egy pillanatra a fejek fölé, hogy lezuhanjon, sejteni lehetett, hova, én csak valami egészen rövid sikolyszerűt hallottam arrafelől, olyasmit, amit egyszer egy nyúl hallatott, amikor otthon átvágtuk a nyakát, valami ehhez hasonló, az összesűrűsödött emberboly meglódult a járda irányába, már amúgy is majdnem odáig sodródtak, valamit tartottak vagy hurcoltak, és néhány másodperc múlva már húzták is föl arra a villanypóznára, amely a közelben állt, és ott emelkedett fölfelé a fejek fölé, ahogy olyan furcsán meg volt törve a nyaka.” Ungváry, 1991.

népítéletnek nevezni?⁶⁶ E szónak pozitív melléközöngéje van: azt sugallja, hogy az elkövetők jogos sérelmeiket torolták meg, s a rendkívüli körülmények következménye volt, hogy a felindult emberek az ítélet végrehajtásának kollektív módját választották a hosszadalmas igazságszolgáltatási procedúra helyett. A lincselés pejoratív értelmű fogalom: állatias ösztönök, drasztikus indulatkitörések képzete társul hozzá. A „népítélet” csak idézőjelbe téve alkalmazható az ötvenhatos érzelmi-ideológiai indíttatású gyilkosságokra: az elkövetők nem ismerték áldozatukat, akik számukra a rosszat – többnyire a kommunista diktatúra gyűlölt erőszakszervét, az ÁVH-t – szimbolizálták. A cselekmények semleges meghatározása a „kollektív önbíráskodás” lehetne, amely viszont túl steril a korabeli zaklatottság jelzésére. Jelenlegi ismereteim szerint hét településen lincselte a tömeg: Miskolcon, Ózdon, Hajdúnánáson, Kiskunmajsán, Egerben, Bicskén és Budapesten. A két nagyvárosban a kommunista erőszakszervek képviselői ellen fordult a népharag, de a budapesti Köztársaság téri párháznál brutálisan meggyilkolt áldozatok között a karhatalomba sorozott kiskatonák voltak többségben,⁶⁷ Hajdúnánáson és Kiskunmajsán zsidók voltak az áldozatok, Egerben és Bicskén pedig az erőszakszervek és az MDP funkcionáriusa.⁶⁸

Ózdon október 29-én, egy nappal a forradalom hivatalos elismerése, az ÁVH feloszlatása után lincseltek meg a volt erőszakszervek képviselőit. Az eseményt a véletlen váltotta ki. A tanárból lett nemzetőrparancsnok, a helyi írócsoport jó szándékú, de gyenge idegzetű vezetője⁶⁹ a több napos alváshiány delíriumos állapotában összeszólalkozott a rendfenntartásban a nemzetőrökkel együttműködő rendőrökkel. A rendőrség épületében lövöldözés kezdődött a rendőrök és a nemzetőrök között: nem egymásra, hanem a levegőbe lőttek. Két nemzetőr kétségbeesetten rohant a hangosbemondó helyiségébe, hogy segítséget kérjen. Megszólaltak a gyári szirénák, majd a hangosbemondó irányítója, hitelt adva a hírhozók szavának drámai bejelentést tett az államvédelmisek és a rendőrök lázadásáról, és arra kérte az embereket, hogy ne menjenek a lövöldözés közelébe. A felhívás éppen az ellenkező hatást váltotta ki. A gyárban sztrájkoló munkások azonnal vasdorongot és egyéb eszközöket ragadtak, és rohantak a helyszínre megtámadottnak vélt társaik megsegítésére. Mire odaértek, a csetepaté már végetért, az idegösszeroppanást kapott parancsnokot kórházba szállították. Az elszabadult indulatok a rendőrtisztek és az ÁVH-sok ellen fordultak, akiknek nem volt közük a lövöldözéshez, de a tömeg azt feltételezte róluk, hogy ők állnak az „aljas támadás” mögött. Hajtóvadászat indult ellenük: elfogták őket az utcán, kihurcolták őket lakásaikból: többeket (egy ügyészségi nyomozót, egy ÁVH- és egy rendőrtisztet) holtra vertek. A csaknem egerutat nyert államvédelmis tisztet futása tette gyanússá. Felfigyelt rá a martinacélműben dolgozó munkás, aki korábban táborigazgató volt. Feltartóztatta az illetőt, akit feltehetően ismert, és hogy ne tudjon továbbfutni, kioldatta vele az övét, és letolatta vele a nadrágját.⁷⁰ Az eljárás a nyilas idők származásvizsgálási módszerére emlékeztet, és antiszemitizmust valószínűsít. Az odaérkező tömeg agyonverte az elfogottat. Mindhárom meglincseltet elrettentésül fejfelé fel is akasztották a munkástanács épülete előtti gesztenyefákra. „A város élte tovább az életét, nem okozott különösebb megdöbbenést ennek a három embernek a halála sem. Talán az volt a hangulat Ózdon, hogy egy bűnös rendszer, egy gyilkos rendszer éppen kéznél lévő képviselőin állt bosszút a tömeg, és nem tekintették

⁶⁶ Varga János az 1946-os miskolci halálos áldozatokkal járó tömegeseményeket nevezte népítéletnek, Szokolczai Attila pedig az 1956. október 30-ai Köztársaság téri eseményeket. Varga, 1993.; Szokolczai (szerk.), 2006. 242. (Szokolczai Tóth Ferenc államvédelmi százados megölését az Oktogon közelében lincselésnek nevezi. Uo.) Én mindkettőt az esztétikusan veszített tömeg brutális indulatvezetésének: lincselésnek tartom.

⁶⁷ Az egyik Köztársaság téri áldozatról így emlékezik egy képzőművész: „az Erkel Színház háta mögött, az iskolával szembeni téren egy fán függött. Szörnyű látvány volt ez a félmegtelen ember. Az alvadt vér teljesen belepte a felét úgy, hogy a feje fölismertetlen volt tőle.” Sümegi, 2004. 146.

⁶⁸ Ötvenhat antiszemita vonatkozásairól a *Minták és viselkedésmódok* című fejezetben esik szó részletesebben.

⁶⁹ Szokolczai–Á. Varga (szerk.) 2003. 23. ill. 167–168.

⁷⁰ Szokolczai–Á. Varga (szerk.) 2003. 23. ill. 167–168.

őket végtelen áldozatoknak, hanem olyan embereknek, akiknek éppen nem volt az adott pillanatban szerencsájuk, de nem egészen méltatlanul érte őket ez a büntetés, amit a nép osztott ki nekik” – érzékelteti a korabeli hangulatot az egyik szemtanú.⁷¹

A rémhírnek hitelt adó helyi forradalmi vezetők – köztük a helyi forradalmi szerv elnöke, az 1944-ben anarchista, nacionalista kommunistává lett, majd az MDP-ből kizárt Antalköz József⁷² – a környező települések forradalmi szerveihez fordultak segítségért. A téves híre segítségként érkezők a lincselés utáni rendteremtésben segítettek. Estére újjáalakult a helyi forradalmi szerv, az Ózdi Munkástanács. Az államvédelmisek összeszedése, kihallgatása ekkortól már szabályozott keretek között folyt. A nemzetőrség tagjaiból nyomozócsoporthoz alakult: ez a forradalmi igazságszolgáltató szerv irányította a leleplezett hálózati személyek összegyűjtését.

Egerben börtönből szállított rabok felbujtására lincseltek meg az őket kísérő tisztet. A rabok „kikiabáltak a gépkocsi ablakán, és a tömeget felhengerelték, hogy ők forradalmárok, és aki kíséri őket, az egy ávós százados. Akkor a tömeg lerántotta a gépkocsiról ezt a katonát, és elkezdtek verni. [...] Ezt a lincselést én végigkísértem az utcán” – emlékezett Kőhegyi Gyula, aki 1959-ben linóleummetszetet is készített a jelenetről.⁷³ Bicskén a község függetlenített párttitkárát az új járási rendőrkapitány – egykori rendőr százados – nem védte meg a népharag elől. A kádárista megtorlók megfogalmazásában és szóhasználatával: dr. Tóth Géza a párttitkárt „a felbőszült tömegnek adta ki azzal a kifejezéssel, hogy vigyék a nép ítélete elé. Az úgynevezett népitéletből kifolyólag Kemény István súlyos testi sérüléseket szenvedett, az ott jelenlévő huligánok ütlegelték, a hasát égő cigarettával sütögették”.⁷⁴ Egy másik, szintén a megtorlás idején keletkezett leírás szerint „A község szemete, kulákok és lumpenproletárok” ütlegelni kezdték az idős embert, „az ellenforradalmár csöcselék rugdalni kezdte. Így rugdalták le az emeletről a földszintre. Az eszméletlen ember nyakába kötelet kötöttek...”⁷⁵ Még az erősen torzító, rosszindulatú leírásból is kiderül, hogy a párttitkár életét éppen a község új vezetői mentették meg.

„Igaz, a nép bosszúja nem ismert határt. Igaz, hogy a népnúzó politikai rendőrség tagjaira, különösen azokra, akik a nép közé tüzeltek vagy népellenes gáztetteket vittek véghez, a biztos halál várt. Igaz az is, hogy sok embert ártatlanul vagy csak személyes bosszú alapján lincseltek meg. De hol volt még ezeknek a száma azokétól, akiket az ÁVH fennállásának 11 éve alatt eltett láb alól!”⁷⁶

Forradalom idején megfordul a társadalom, véli Canetti, az alullevők felülkerekednek, s bosszút állnak parancsolóikon. Az elszenvedett sérelmek, „a tüskék” okozta fájdalmat vezeti le a korábban alávetett tömeg a megbuktatott hatalom képviselőin: „a tömeg egyes embereket hajszol, s ha elfogja őket, közösen öli meg, törvényt ülve fölöttük, vagy akár ítélet nélkül. [...] Mindenki olyan helyzetet keres, amelyben tüskéitől szabadulhat, és mindenkinek bőven jutott tüske.”⁷⁷ Ezek az általános megállapítások ötvenhatra is vonatkoztathatók.

A tömeg Miskolcon

⁷¹ Uo. 56–57.

⁷² Az 1946-os ózdi kommunista tömegmozgalomban játszott szerepéről lásd Ständeisky, 1992. A helyiek körében köztisztületnek örvendő Antalköz 1956 novemberében belépett az MSZMP-be, 1956-os tevékenysége miatt nem indult eljárás ellene. Társai közül többen életfogytiglani börtönbüntetést kaptak. (Kézikönyv, Megtorlás, 243.)

⁷³ Sümegi, 2004. 131. Lehet, hogy az autón köztörvényesek utaztak, akik a helyzetet kihasználva akartak szabadok lenni, de az sem elképzelhetetlen, hogy valóban felkelők voltak a kocsin.

⁷⁴ ÁBTL III/1-4.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Tamási, 2004. R. 1956. november 15-i levele.

⁷⁷ Canetti, 1991, 59.

Az iparvárosban történtek felidézésével megjeleníthető a tömeg magatartása és hangulata, s az is megtudható belőlük, hogy forradalom alatt élre került helyiek hogyan reagáltak a tömegeőszakra. A miskolci események alkalmasak a demonstráló tömegek alakváltozásainak illusztrálására, a különféle típusú tömegek szociológiai összetételére azonban már nem vonhatók le belőlük megbízható következtetések: a békésen tüntető és a romboló tömeg szereplői részben egybe is eshettek, de sokban el is térhettek egymástól. A történések azt is bizonyítják, hogy a politikai tiltakozás átfordulása rombolásba és lincselésbe számos tényezőtől – múltbéli magatartásformák, mentális klisék feltűnésétől, a helyszínek sajátosságaitól, az információáramlás mikéntjétől, a régi és az új vezetők politikai szándéktól és még sok más egyébtől – függött. Az alábbiakban nem az események pontos rekonstruálása a célom: ezt mások már megtették.⁷⁸ A korszereplők rendelkezésére álló, eltérő jellegű megnyilatkozásaiból – korabeli hangfelvétel leírásából, rendőrségen és bíróságon tett vallomásokból, visszaemlékezésekből – egy adott településhez kötődő tömegmozgás dinamikájára és jellegének változása érdekel.

Miskolcon 1946 júliusában a felheccelt munkástömeg embereket gyilkolt, rombolt, fosztogatott: a szervezett politikai demonstrációból kontrollálhatatlan antiszemita pogrom lett.⁷⁹ Talán ezért is fordított nagy gondot a kommunista pártvezetés arra, hogy a gyárakban a munkát megbízható, szegényparaszti, munkáskörnyezetből kiemelt, párthű szakemberek irányítsák. Képzésükről egy új oktatási intézmény, a Nehézipari Egyetem gondoskodott. A vasgyárban, a kohászati üzemekben, a bányákban dolgozók ezrei korántsem voltak kommunista meggyőződésűek. Többségüket a hagyományos munkásmentalitás jellemezte, aminek pozitív és negatív vonatkozásai egyaránt voltak. A szolidaritás, a tekintélyellenesség az előbbieket, a zsidóellenesség és a zabolázhatatlan agresszivitás az utóbbiak közé tartozott. A felső és középvezetésben szép számmal akadtak a diktatúra megjavíthatóságában bízó kommunisták, a munkások zöme apolitikus vagy kommunistaellenes volt.

A miskolci egyetemen és a város körüli gyárakban az 1956 kora őszen megindult erjedési folyamatot gyorsították fel az októberi budapesti események. A fővárosból jövő hírek a munkásokat és diákokat bátorították, a vezetőket megijesztették, és kompromisszumok keresésére ösztönözték. A helyi pártvezetők rettegetek az esetleg utcára vonuló tömegektől. először az egyetemistákat igyekeztek meggyőzni a veszély nagyságáról: a tíz évvel korábbi eseményekkel riogatták őket. Az egyetem párttitkára október 24-ei, hangszalagon fennmaradt felszólalásában így idézte fel a tíz évvel korábban általa is átélt szörnyű időszakot:

„Megjelentek a plakátok ember nagyságú betűkkel, hogy »Halál a feketézőkre!«, »Halál a forint ellenségeire!« A munkások, mint egyszerű emberek, ezt száz százalékig komolyan vették. És amikor a rendőrségen voltak a forintrejtegetők, és a rendőrség azt ki akarta játszani, amikor a munkásosztály kapott értesítést, akkor kivonult. Letették a kalapácsot. [...] végig betörték Miskolcon a kirakatokat, a kereskedőt, akár gazember volt, akár nem, elkapták a kirakatból, bevágták a sorba, az üzletből osztották az árut, legfőképpen a gyerekek... te egy pár cipőt kapsz... és így végigment a tömeg a főutcán, elment a rendőrségre [...] agyonütötték a rendőrkapitányt. [...] Volt, akit nem ütöttek agyon, csak a második emeletről kidobták az ablakon. Olyan szerencséje volt, hogy az orosz katonák szalmacsomót hagytak ott, és abba esett: ennek semmi baja se lett, felállt, és elszaladt. De ugyanakkor, elvtársak, volt igen sok, aki megsebesült. [...] Elmentek az internáló táborokba, elmentek a politikai és közönséges foglyoknak, gyilkosoknak a kiszabadítására, és teljes anarchia keletkezett egyetlen nap alatt. Másnap a gyárban nem volt termelés. A sajtó megállapította, hogy fasiszta-félfasiszta szervezkedés... A munkásosztály ezzel nem értett egyet. Addig nem volt hajlandó dolgozni, míg ezt nem helyesbítik. [...] még este se lehetett kimenni. Ha valakin nem olajos ruha volt,

⁷⁸ A miskolci eseményekkel számos írás foglalkozik. Ezeket is összefoglalja Szokolczai, 2000.

⁷⁹ Varga, 1986; Standeisky, 2007. 159–163.; Kende T., 1993.

akkor rögtön kapott három-négy pofont, függetlenül attól, hogy kommunista, szociáldemokrata, vagy kiscgazda volt, tőkés vagy munkás – az kapott egy pofont vagy kettőt még az esti hangulatban. Azért, mert nem tudták [a szervezők] kezükben tartani a dolgozókat, nem tudták a kedélyeket bizonyos határok közé szorítani.”⁸⁰

Az egyetemisták képviselői és a megbeszélésen megjelent pártfunkcionáriusok ötvenhatban megtervezték, hogyan tartják ellenőrzésük alatt az elkerülhetetlennek látszó tömegfelvonulást. A gyárak munkásainak felvonulását meg szerették volna akadályozni. Élére kívántak állni a tüntetőknek, hogy mederben tartsák az eseményeket, ha kell, csillapítsák az indulatokat. A város központjától több kilométerre lévő egyetemvárosba várták a tömeget, ahol a nagy, beépítetlen területen nem volt rombolnivaló, s arra számítottak, hogy a hőbörgők el is fáradnak, mire kigyalogolnak a gyűlés helyszínére. Gondoskodtak hangosítókról, szónokokról, őrséget állítottak a kapuk elé, hogy idegenek ne juthassanak be az épületekbe. Úgy készültek az eseményre, mint egy veszélyes csatára.

24-e a készülődés jegyében telt. A nagyüzemben, a DIMÁVAG-ban ezen a napon még folyt a termelés, a kapunál megjelenő egyetemista csoportot a gyáriak eltanácsolták. Délután azonban rohamosan nőtt a tüntetéspártiak száma. Az MDP megyei első titkára a tervezett tüntetést megakadályozandó, kiment a gyárba. „Ott egy nagy teremben rengeteg ember volt, vitatkoztak, veszekedtek. [...] Elkezdtek záporozni felém a kérdések és a már pontokba foglalt követelések. Normarendezés, bérrendezés, vasúti kedvezmény visszaadása s a nyugdíjasok helyzetének javítása szerepelt a pontok között. [...] a vérmesebb felszólalók elmondták, ha a kormány nem teljesíti követeléseiket, tüntetni fognak. Mit tudtam nekik mondani? Jó, rendben van, megértem, hogy kíváncsiak a kormány véleményére, felhívok valakit telefonon [...] A válasz az volt, hogy nem tudnak se jönni, se telefonon tárgyalni, mert nagyon fontos dolgokkal vannak elfoglalva. Ezután elemi erővel tört ki a felháborodás, újra tüntetni akartak. Kínomban azt javasoltam, hogy másnap elmegyek Budapestre, bízzanak meg néhány embert, akit magammal viszek, összehozom őket a miniszterelnökkel [Hegedüs Andrással], és lehetővé teszem, hogy közvetlenül tőle kapjanak választ. Ezt elfogadták, megegyeztünk, hogy nem tüntetnek, és másnap találkozunk a gyárkapu előtt. Ez volt életem egyik legizgalmasabb, legmegrázóbb politikai gyűlése” – emlékezett 1990-ben Földvári Rudolf.⁸¹ A szovjetellenes követelések ekkor nem jöttek szóba, ami arra utal, hogy a munkásokat ekkor még valóban csak a saját helyzetük javításával összefüggő pontok foglalkoztatták, azok, amelyeket a gyári munkásszervező bizottság az előző napokban foglalt írásba.

Földvári vezetésével másnap, 25-én indult a három személyautónyi küldöttség Budapestre: a pártbizottság képviselői mellett a diákparlament és a gyárak képviselői ültek az autókban. A késve induló küldöttséget a munkások elégedetlen morgása búcsúztatta.

Ugyanezen a napon a délelőtti órákban az egyetemen, az utcán radikális csoportok jelentek meg: erélytelenséggel, halogatással vádolták a város vezetőit. Nőtt a tömeg. Elérkezett a diákbizottsági forgatókönyv megvalósításának ideje. Az egyik diákszervező a város központjából felhívta az egyetemet: „Azt mondtam a telefonba, hogy fejezzetek be mindent, szedjétek össze a hallgatókat, és jöjjetek befele a városba, hogy ezzel a tömeggel találkozzatok. Aztán odaálltam a tömeg élére, az első sorba, és Hejőcsabánál találkoztunk az egyetemistákkal: jöttek hatos-nyolcas sorokban, és együtt mentünk ki az egyetem elé”.⁸²

Az egyetemen két helyszínen zajlottak az események: a nagyelőadó előtti téren és az épületben. Kinn a több ezres tömeg – munkások, hivatalnokok, diákok, érdeklődők: beszólásaikat, reakcióikat megörökítette a magnetofon. Benn, vagyis az épület tetején a

⁸⁰ Ungváry 2000, 58–59.

⁸¹ Kozák–Molnár (szerk.) 2003, 276.

⁸² A tömeggyűlésről hangfelvétel készült, leírásuk az eseményekben résztvevő egykori egyetemista, Ungváry Rudolf érdeme. Az idézetek az ő forrásokat bőven felsorakoztató montázskönyvéből lesznek. Ungváry 2000. 65.

mikrofon előtt, valamint az egyik teremben a „vezérkar”: párt- és tanácsi funkcionáriusok, tanárok, egyetemisták, színészek, a DIMÁVAG képviselői: néhány tucat ember.

„Kinn” felolvasták a budapesti és a helyi követeléslistákat, szavalatok és beszédek hangzottak el, időnként kihangosították a budapesti rádióadást. „Benn” teljes volt az összevisszaság.

A tömeg féken tartásával megbízott „műsorszolgáltatók” igencsak nehéz helyzetben voltak: az emberek valamiféle eredményre vártak: órákig hiába. „Amikor nagyon elkezdett üvöltöni a nép, akkor elkezdtek a Himnuszt vagy a Szózatot” – emlékezik az egyik résztvevő.⁸³

Az emberek arra vártak, hogy Miskolcon is történjen már valami: nem elégítette ki őket, hogy a város küldöttsége a kormánnyal tárgyal. Kérés, meggyőzés helyett tetteket akartak: sztrájjal akartak nyomatékot adni kéréseiknek. Voltak, akik Budapestre kíváncsoztak – harcolni. Nem féltek az ÁVH-tól, a katonaságtól.

Részlet a hangfelvételtől: „(A tömegeből) Mi van Pesten?! (Állandó zajongás). [D. Gy., a diákszemélyiség elnökhelyettese] Én... nem mondhatok a saját nevemben semmit. Azt mondták, ezt közöljem..., vagy meghallgattok, vagy nem... hát nem tudom megérteni... nem lehet fegyelmezetten viselkedni?... Addig is felszólítjuk az üzemek dolgozóit a sztrájkra, míg a kormány követeléseinket tudomásul nem veszi... (Minden eddiginél nagyobb éljenzés) [...] [G. L., a zenekonzervatórium igazgatója] (Nagy erővel): Barátaim! Üdvözöljük a budapesti barátainkat, testvéreinket! (Hatalmas zaj, fokozatosan ütemes skandálás bontakozik ki: Ruszki, mars ki!)”⁸⁴

A hangfelvétel azt a jelenetet is megörökítette, amikor a város katonai parancsnoka bejelentette, hogy a helyi haderők támogatják a követeléseket. Fegyelmet kérő, az esetleges provokációra figyelmeztető szavai nem nyerték meg a tömeg tetszését: bekiabálásokkal, tapssal, gúnyos megjegyzésekkel, „felindult morajjal” fejezték ki elégedetlenségüket. Szinte állandóvá vált a hangzavar.

Az épületben tanácskozók tele voltak aggodalommal: féltek a tömegtől. Attól is tartottak, hogy a budapestiek olyan döntést hoznak, amely tovább hecceli az embereket, s akkor a vérontás elkerülhetetlen lesz. A zárt ajtók mögött kétségbeesetten tanácskozó egyetemi, városi és gyári megbízottak – zömükben reformpárti kommunisták – kiszolgáltató helyzetükben józan eszükre hallgattak. Teljesítették a tömeg legfőbb óhaját: sztrájkbizottságot alakítottak, meghirdették a sztrájkot.

Nagy Attila színész: „A sztrájk mindaddig tart, amíg a kormány nem értesít bennünket arról, hogy az amnesztia rendelet életbe lépett (hangos egyetértés, taps), a szovjet csapatok megkezdték a kivonulást (hangos, zúgó egyetértés, mely lassan átmegy skandálásba: Mars ki, ruszki!) ...és addig, amíg az új kormány választásai meg nem kezdődnek. Kérünk mindenkit, még egyszer, hogy vigyázzon személy szerint mindenki arra, hogy semmiféle rendbontás a városban ne történjék. (Hangzavar) Az önök által megválasztott parlamenterek [?!] egy sztrájkbizottságot hoztak létre, és ez a sztrájkbizottság állandó, 24 órás szolgálatot tart, és mindig mindenről értesíti a sztrájkolókat. (zúgás, hangok. Hol?) Rádió és újság keresztül. A követeléseinket, miket beküldtünk a szerkesztőségbe, azt azonnal kinyomtatták, és este piros-fehér-zöld keretben fog megjelenni. (Üdvölgzés. A szónok körül állók szólnak: Kossuth-címerrel, Kossuth-címerrel! Még nagyobb üdvölgzés.)”

[R. E. tanácsi osztályvezető]: „A sztrájkbizottság vezetőjének engem választottak meg. Arra kérek mindenkit, bízzanak meg bennünk! R. E. vagyok. (Megéljenzik) [Munkahelyét, beosztását nem mondja.] Drága Barátaim! Bízatok bennünk! Jó magyarok vagyunk. Minden körülmények között azon leszünk, hogy a törvény szabta keretek között... mert a sztrájk a munkásnak, a dolgozónak a törvény szabta joga, az alkotmányunkban benne van [...] engedelmességetek a sztrájkbizottság felhívásának... de nem csak úgy, hogy megállunk [...] hanem úgy is, hogy fegyelmezetten segítünk abban, hogy minden rendbontást

⁸³ Ungváry 2000. 73.

⁸⁴ Ungváry 2000. 241, 243.

megakadályozzuk. A legkisebb... (Felerősödő bekiabálások)... Barátaim! Értsünk... Értsünk szót egymással... [...] Délután összeülünk, megszabjuk a sztrájknak mikéntjét, hogyan folytatjuk le. Ki lesz hirdetve a tanácskozás eredménye üzemenként.”⁸⁵

A tömeg visszaindult a városba. A Petőfi-szobornál még megálltak, meghallgatták újra a *Nemzeti dalt*. A sok-sok nemzeti színű lobogót a szobor körül a földbe szúrták: Petőfi zászlóerdő fölött magasodott a szétoszló tömeg fölé. A diákok fáradtan, de meglegedetten térhettek vissza az egyetemre: haditervüket, amelyet a tömeg féken tartására a város és a gyárak képviselőivel együtt dolgoztak ki, sikeresen megvalósították...

A tragédia másnap, 26-án következett be. A visszaemlékezők szerint azért ostromolta meg a tömeg a megyei rendőrkapitányságot, ahol az ÁVH is székel, hogy kiszabadítsa azokat az egyetemistákat, akiket előző nap vettek őrizetbe. Ez azonban csak ürügy volt a támadásra. Az évek alatt felgyülemlett, lefojtott indulatok kerestek maguknak kitörési lehetőséget. A két nappal korábbi tömegtüntetés sikere mintegy felbátorította a támadókat: érezték erejüket, és megéreztek a hatalom egyezkedési szándékát, érzékelték képviselőinek félelmét. A fővárosból jövő hírek a statáriumról, az utcai harcokról növelték a pártvezetéssel, a kormánnyal szembeni elégedetlenségüket. A sztrájk, amellyel csak a nagyüzemek dolgozói nyomatékossíthatták hatékonyan követeléseiket, az utcákon, tereken csoportosuló tenni akarókat nem elégítették ki. Az összecsapás elkerülhetetlen volt, következményei pedig kiszámíthatatlanok.

Az épületben nem voltak foglyok, csak életüket féltő rendőrök, ÁVH-sok, pártfunkcionáriusok és néhány egyetemista, akik szerették volna a feszültséget feloldani úgy, ahogyan két nappal korábban tették. A tömeg azonban most nem hallgatott rájuk. Hiába mondták, hogy végigkutatják a termeket, és nem találtak foglyokat. Nem hitték el. *Nem akartak* elhinni olyan információt, amely tettvágyukat visszafoghatta volna.

Megoldás lehetett volna, ha beengedik az embereket az épületbe: győződjenek meg saját szemükkel az igazságról. Győrben ez a megoldás bevált. Miskolcon azonban a tömegek összetétele más volt, mint a nyugat-magyarországi városban. Nagy számban ágáltak benne iskolázatlan, önkontrollra képtelen, téveszméktől elbódított emberek.⁸⁶

A tömeg kövekkel dobálta az épületet, nekifeszültek a kapunak. Ekkor dördültek el az első lövések. Az épület tetejéről belelőttek a tömegbe, amely nem volt teljesen fegyvertelen: némelyeknél voltak puskák. A katonák – a helyőrség laktanyája a tér másik oldalán volt – nem avatkoztak az eseményekbe. Parancsnokuk az ostromlókat és az ostromlottakat egyaránt megfenyegette, amikor hangszóróba üvöltötte, hogy amennyiben nem marad abba a lövöldözés, szétlöveti a rendőrkapitányságot. Volt, aki úgy emlékezett, hogy a laktanyából heccelték a tömeget, s a fenyegetés csak az épületben lévőkre vonatkozott.

Halottak, sebesültek maradtak az utcán. Egy fiatal lány átlótt mellkassal, állítólag tejeskanna volt a kezében. A lövöldözést követően a tér teljesen kiürült, majd lassan kezdtek visszaszivárogni az emberek. „Nem telt bele egy óra, és egy másik tömeg gyülekezett már. A rendőrség-robbantásnak hagyományai voltak Miskolcon 46-ból. Meghúzták a kohóknál a szirénát, és kapára-kaszára... Ezekkel már nem is lehetett alkudni” – emlékezett F. L.⁸⁷

Az épületben lévők szorult helyzetbe kerültek. A fegyvereket elzárták, és az épületet átadták a tüntetők képviselőjének, de a nagy zűrzavarban a megadás híre nem jutott el mindenkire. Többen menekülni próbáltak, sokaknak sikerült is – köztük az épületben rekedt, helyzetmegoldási szándékkal odaküldött egyetemistáknak, valamint az ÁVH vezetőjének – de volt, akit elkaptak, és meglincseltek. „Végighúzták ezt a szerencsétlen Gátit a Kun Béla úton végig, egészen a zenepalotáig, az egy jó kilométer, a nyakánál fogva, ilyen kutyapécér

⁸⁵ Ungváry 2000, 246–247.

⁸⁶ „A mesterségesen nagyra duzzasztott Miskolc-Diósgyőr paupertömege számára, amely megszervezte a kor gazdaság- és büntetőpolitikáját – s amelynek tagjai az akkori stigmatizáció szerint huligánok, lumpenproletárok voltak –, ekkor érkezett el a bosszúállás lehetősége.” Szokolczai-Á. Varga (szerk.) 2003. 144.

⁸⁷ Ungváry 2000, 88.

módra.”⁸⁸ „Fekete tömeg tűnt föl, elöl teherautó. Lassan haladt, lépésben. Amikor elének ért, láttam, amint egy férfitestet húzott maga mögött, sodronykötéllel a nyakánál fogva. Elhaladtak a járdán állók előtt, előttem, a zenepalota felé. Nem mertem közelebb lépni. Az autóval párhuzamosan haladók köpdösték a tetemét. Olyan ödémás volt a nyaka az áthurkolt dróttól – egészen puhán, hatalmasan rezgett a felduzzadt nyak, és a ködös levegőben állott cigarettaszag terjengett. Mondták, ez a Gáti ezredes. Aztán még egy teherautó érkezett ugyanígy.” A meglincselt gombügynököt húzta.⁸⁹

Az ormosbányaiak felfeszítették a kaput, a tömeg megszállta az épületet. Újra lövöldözés kezdődött, immár kintről és bentről is a tüntetők lőttek – egymásra.

Az egyik miskolci lincselő, a néhány elemít végzett, apátlan-anyátlan, 21 éves kőművessegéd így emlékezett perében tettére: „A tömeg azt kiabálta, hogy ott megy Gáti, aki előző nap lövettet. Ő nem ismerte Gátit. Előtte minden elsötétült, és hallatlan indulat fogta el. Egy csákánynyelet ragadott meg, és avval háromszor Gátira ütött. Arra a kérdésre, hogy miért csinálta ezt, azt válaszolta, hogy mindenki ütött, hát ő is ütött.” A 22 éves, öt elemít végzett villanyszerelő így rekonstruálta a történeteket: „A tömegben volt, amikor egy agyonütött embert felakasztottak. Elöl állt, és az emberek felszólították, hogy ne csak bámulja a történeteket, hanem segítsen az akasztásban. Ezt erre meg is tette.”⁹⁰ A ló és Gáti sorsa több tanúvallomásban összekapcsolódott. „Gáti Gyula testét az agyonlőtt ló teteme mellé húzták, és a ló vérebe beleforgatták. Gáti még ezen cselekmények alatt is élt, és arccal a ló vérebe fordulva fújta ki és szívta be a vért.”⁹¹ A már halott embert felakasztották. Kivették a zsebéből az igazolványát, adatait felolvasták, a rendőrtisztet a magyar nép gyilkosának nevezték – ez volt a tömeg ítélete, és egyben önfelmentés is az erkölcsileg elítélendő emberölés miatt. Gáti felakasztása után néhány órával mellé akasztották Freimann Lajos állítólagos „gombügynököt” is, aki azzal vontta magára tömeg figyelmét, hogy hangosan szidta a lincselőket. Ő még élt az akasztásnál. Freimannon nem volt nadrág. „Teljesen le volt rongyolódva, minden testrésze kint volt a nadrágból, és égő cigarettavégeket dobáltak hozzá” – vallotta N. J. a tárgyaláson.

Egy rendőrtiszt 27-én lett az erőszak áldozata. H. Gy. emlékei szerint „kora délelőtt már nagy tömeg gyűlt össze a megyei munkástanács épülete előtt. A tömegben mindenféle ember (rossz külsejű felnőtt, gyerek stb.) megtalálható volt. Azt követelték, hogy a civilekre sortüzet nyitó, ártatlanokat gyilkoló ávosokat (akik védőőrizetben a börtönben voltak) engedjük ki a börtönből, és ők ítélkeznek felettük. A börtönből többször telefonáltak, hogy mit tegyenek. Mi azt feleltük, hogy ne adják ki őket. Én próbáltam csitítani az erkélyről az embereket. – Polgártársak, ne mi ítélkezzünk, mi pontosan abban különbözünk az ávosoktól, hogy a törvényt tiszteljük. – A tömeg egyre hangosabb lett. Volt ott mindenféle ember. Akkor már egyetemi őrség volt a megyeházán. A tömeg végül áttörte a kordont, az őrséget is, és nekiestek annak a nagydarab rendőrnek. Engem annyira megviselt az a magából kifordult tömeg..., embertelen, ami ott történt... »Halált reá!«, mint amikor Jézust meg akarták feszíteni, ugyanaz a csöcselék, ugyanúgy követelődött. Azt már nem is láttam, hogy pontosan mi történt velem. Végtelenül megundorodva jöttem be az erkélyről, fogtam magam, hazamentem az egyetemre, és egy nap, egy éjjel aludtam. Másnap, amikor felébredtem, azt mondtam, lemondok, én ezt se testileg, se lelkileg, se fizikailag nem tudom csinálni. Nem az én világom ez az üvöltő tömeg.”⁹² P. M. munkástanácsi vezető emlékei szerint „A tömeg ismét betört az épületbe, és Antal [Gyulát] – akiről azt tartották, hogy ő adta ki a tűzparancsot,

⁸⁸ M. B. visszaemlékezése. Ungváry 2000, 90.

⁸⁹ Ungváry 2000, 92.

⁹⁰ 1957. május 4. Igazságügyi elmeorvosi szakértői jelentés. BFL Balázs Géza és társai-per iratai, 1057/1957., 1894., illetve 1914.

⁹¹ Uo. 106.

⁹² Ungváry, 2000. 106.

meg korábban is nagyon agresszív és kegyetlen volt – kilökdösték az erkélyre, majd letaszították az utcára, ahol a tömeg egy pillanat alatt összezárult fölötte. Én erre szinte idegösszeomlást kaptam, sírógörcsöm volt, üvöltöttem, hogy mi nem így képzeltük el. Arra is emlékszem, hogy egy kollégám sírva ordította a tömegnek, hogy ne tegyék. Nekünk más volt az elképzelésünk, mint a feldühödött, bosszúálló tömegnek. Mi tiszta lappal akartunk indulni, örültünk, hogy felszabadult az ország, hogy független lesz, leszámol az előző rendszerrel, de nem úgy, hogy embereket gyilkol.”⁹³

A véletlen is sokszor beleszólt a sorsok alakulásába. Az Antallal együtt őrizetbe került két rendőrtisztet a mérsékelt forradalmi vezetőknek sikerült megszöktetniük. Nem lincseltek meg azt a sofőrt sem, akit a megyei orvos mentett meg azzal, hogy meggyőzte a tömeget, az illető nem ávós, felesége, gyerekei vannak, akiket ismer.

Két napig tartott, amíg a csöcselék kitombolta magát. Az egyetemistáknak és a forradalom mellé állt kommunistáknak, valamint a város józan polgárainak a továbbiakban sikerült fenntartaniuk a rendet, a történetek azonban beárnyékolják örömeiket.

A hét áldozat között ketten voltak ÁVH-sok, a többi rendőr, valamint egy kereskedő (gombügynök). A lövöldözések és a lincselések során 20-25 ember veszthette életét: a becslések bizonytalanok. A sarokba szorított rendőrök és az ítélkező tömeg cselekedetei kiszámíthatatlanok voltak. A félelem megszállta és a dühtől elvakított emberek nem nézték, kiket ölnek meg.⁹⁴ Vagy mégsem? A vezető ÁVH-sok elmenekültek, az épületben zömmel rendőrök maradtak. A támadók személy szerint nem ismerték, akiket meglincseltek, hiszen haragjuk elsősorban a gyűlölt intézmény – ÁVH –, és nem képviselői ellen irányult. Intézményt azonban nem lehet büntetni, csak hús-vér embereket, akiket „ki kellett találni”.

Típusjegyekből rajzolódott ki az ellenség elmosódott, virtuális fantomképe: az ávós uniformisra emlékeztető öltözetet viselő, nagydarab, valamelyik közismertebb ávósra, vagy politikusra hasonlító, zsidós arcvonású férfi. Olyan személy tehát, akiben testet ölthetett a magukat elnyomottnak érzők funkcionárius-ellenessége, úrgyűlölete és antiszemitizmusa. A fenti rekonstrukcióból – vagyis a feldolgozás alapját képező forrásokból – nem derül fény a lincselések antiszemita vonatkozásaira. A párttitkár például fentebb idézett, 24-ei beszédében nem ejtett szót arról, hogy 1946-ban a tömeg három zsidó származású személyt lincsel meg: a két pellengérré állított kereskedőt és egy politikai nyomozótisztet. Az antiszemitizmus tabutéma volt: létezett, mindenkinek volt véleménye róla, csak nyilvánosan nem lehetett szóba hozni. Az 1956-os miskolci lincselés során az ÁVH- és a kommunistaelenesség, valamint a zsidóellenesség összefonódott, ami megnehezíti, de nem teszi lehetetlenné az antiszemita szál felfejtését.

A zsidóellenesség létezése Miskolcon a lincselést megelőzően is bizonyítható.

A 26-án meglincselte Freimann Lajos, akit a periratokban legtöbbször „polgári áldozatként”, vagy „gombügynökként” szerepel, társaival 25-én este Debrecenből érkezett Pobodán Miskolcra. Szobát vettek ki a szállodában. A négy ember (egyikük a sofőr) feltűnt a személyzetnek. Freimann neve és kinézete alapján zsidónak vélhették. Az antiszemitizmus a szállodabeliektől sem volt idegen. „Vacsora után bementem a toalettbe – vallotta a perben a Freimann egyik társa –, és láttam felírva a falra, hogy »Halál a zsidókra!«. Szóltam a főpincérnek, hogy micsoda dolog ez, többet nem jövök ebbe a szállodába, ha itt ilyen dolgokat írnak a falra. A főpincér letörölte a feliratot a falról, azonban kb. egy óra múlva, amikor ismét bementem a toalettbe, fel volt írva a falra: »Üsd a zsidót!«”⁹⁵

⁹³ Kozák–Molnár (szerk.) 1993. 215.

⁹⁴ Szakolczai Attila másként vélekedik: szerinte a budapesti Köztársaság téri lincselőkkel ellentétben Miskolcon egyetlen sorozott államvédelmi katonának sem esett bántódása – a meglincselte rendőrtisztek beépített ávósok voltak. Szakolczai–Á. Varga (szerk.) 2003. 144.

⁹⁵ BFL Balázs Géza és társai-per iratai, 1057/1957. Amennyiben másként nem jelezzük, az idézetek ebből a több mint 3000 oldalas irategyüttesből valók.

A lincselés antiszemita vonatkozásairól több forrás is tanúskodik. Az október 26-i sortűz és lincselés után a haldokló Gáti alezredest 30-40 ember vette körül: „Nézelődésük közben köpdösték a földön fekvő férfit büdös zsidózás közepette” – vallotta az egyik szemtanú. Egy másik szerint sokkal többen voltak: „A lovat és az ott fekvő személyt körülvevő tömeg közül többen ordították, hogy ez nem magyar ember, zsidó, hazaáruló, tömeggyilkos, népgyilkos, majd köpködtek.” Az egyik rendőr-tanú szerint a Gátit a megrongált szovjet emlékműhöz hurcolók ezt kiabálták: „Itt hozzuk a magyarok gyilkosát!” F. I. a következőképpen dicsekedett: „Ezt a piszkos zsidó Gátit én húztam fel, én kötöttem az autó után.” Nemes Sándor szerint, aki Freimannal együtt vett részt a tüntetésen, társa nem csupán látta Gáti meglincselését és felakasztását, hanem felháborodottan, hangos szavakkal el is ítélte a tetteseket. Ezzel hívta fel magára a figyelmet. Nemes beszámolója szerint: „Ahogy haladtunk a szobor [a szovjet emlékmű] felé, utánam szóltak, zsidó bérenc. Én úgy tettem, mintha nem is hallanám, és mentünk tovább a szoborhoz. Amikor láttuk, hogy az ellenforradalmárok mit tettek a szovjet emlékműnél, Freimann azt mondta, hogy ez borzalmas, amit tettek; ez állati, amit csináltak. Ezek nem emberek, ez vandalizmus. Erre elkezdtek minket zsidózni. Visszafordultunk, és jöttünk visszafelé a szállodába. [...] Miközben szaladtunk vissza, zsidóztak minket, és utánunk szaladtak.” Freimann támadói nem tudhatták, hogy a felháborodott tiltakozó kicsoda, abban azonban biztosak voltak, hogy zsidó. Szavai és kinézete alapján gondolták a jelenlévők, hogy a lincselést megbélyegző férfi a felakasztott Gáti a bátyja. (Gátiról is „tudták”, hogy zsidó.)

A lincselők a rendőrtiszt felakasztása ellen tiltakozó Freimann Lajos szájába kihallgatásai során olyan szavakat adtak, amelyek az ő antiszemita kliséjük – „piszkos zsidó” – kifordítása volt: „Megálljatok, piszkos magyarok, majd még sor kerül rátok!”. A feltételezett zsidó bosszú sztereotípiájának fenti megfogalmazása nem volt ritka jelenség. Itt az a funkciója, hogy a gyilkosok áldozatuk állítólagos kijelentésével igazolják tettüket, s így szabaduljanak meg a bűn terhétől. Az antiszemita lincselők a zsidóktól magyarságukat vitatták el, és arról is meg voltak győződve, hogy a zsidók ellenségüknek tekintik a magyarokat. K. P. szerint Freimann azt kiáltotta, amikor a felakasztott Gátit meglátta: „Egyszer ezért még megszenvednek a magyarok!”

K. F. így ordított, amikor már Freimann is Gáti mellé került: „Ez egy ávós őrnagy volt, az anyja istenit! A magyar nép árulója!” A szovjet emlékmű előtt a véres-sáros ruhájú T. J., a pocsolyában mosva kezét sógora érdeklődő kérdésére, hogy kik függenek a köteleken, a következő választ adta: „Nem látod?! Itt vannak az újmagyarok, a zsidók, látod, fel vannak akasztgatva.” S. D. a meglincselte rendőrtiszt öccsének nézett Freimann felakasztását a következő szavakkal kísérette: „Le a véresszájú kommunistákkal! Minden zsidó úgy járjon, mint Gáti öccse!”

A megrongált szovjet emlékmű talapzatára többszöri próbálkozás után akasztották fel – a nehéz, rángatózó test alatt kétszer is elszakadt a kötél – a férfi alsótestét lemeztelenítették: ha körül van metélve, zsidót öltek meg. A boncolási jegyzőkönyv megerősítette a tömeg feltételezését: Freimann a zsidó vallási rítusnak megfelelően körül volt metélve.⁹⁶ Amikor felakasztották a ledöntött szovjet emlékmű talapzatára, lehúzták a nadrágját, hogy a körülmetéléssel bizonyítsák: zsidót öltek meg.⁹⁷

⁹⁶ Az ítélet indoklásának szövegében a lemeztelenítés eltussolhatóan mozzanatát nem kapcsolták össze az áldozat származásával: „A felakasztás után Freimann nadrágja le volt húzva, alsóteste szabadon volt, és mindenki által láthatóan bekövetkezett a fulladásos halál egyik közismert eseménye, a nemi szerven bekövetkezett magömlés.”

⁹⁷ A per során az egyik vádlott azzal védekezett az antiszemitizmus vádja ellen, hogy ő csak arról szeretett volna meggyőződni, hogy az akasztás nem váltott-e ki ejakulációt, ő ugyanis azt hallotta, hogy a gerincoszlop megszakadása magömléssel jár. Szakolczai Attila információja, amelyet ezúton köszönök.

Az esemény az 1946. nyári, lincselésbe fajuló, ugyancsak miskolci „népítélettel” rokonítható. Csupán a kínzóeszközök lettek modernebbek: 1946-ban a lincselők lovas kocsai után kötötték áldozatukat, tíz évvel később teherautóra csomózták azt a drótkötelet, amely több száz méterrel húzta maga után a tehetetlen testet. A tíz évvel korábbiakra emlékeztet a tömeg összetétele, antiszemita fertőzöttsége.⁹⁸ 1946-ban a feketézöket jelképezte az a két zsidó malomtulajdonos, akit a kommunista párt által felheccelt munkások vertek halálra. Ugyanez lett a sorsa annak a pincebeli rejtékhelyéből előhurcolt zsidó származású nyomozónak is, akit a felelősök számonkérésével bíztak meg. 1956-ban a munkástanács egyik képviselője hiába próbálta a rendőrkapitányság pincéjében elrejtteni Gáti Gyula alezredest, a megyei főkapitányság bűnügyi helyettes vezetőjét: a tömeg előráncigálta, és brutális módon meggyilkolta.

Az agorális tömeg: a népgyűlés

Agorális tömegeknek⁹⁹ nevezhetők 1956 szeptember–októberében a reformokat követelő, a szabad megszólalás lehetőségét kóstolgtató tömeggyűléseken, értekezleteken, vitákon résztvevők és a sztrájkolók. A gyűlésező, agorális tömegek hozták létre a forradalom szerveit, s amíg léteztek, támaszoknak számítottak. Az agorán – szabad és zárt térben – gyűlésezők magatartása, döntéseik megszületésének módja külső és helyi körülményektől függött, emellett a hagyományok is „beleszóltak” a közösségi véleményalkotásba. A tömegenergiák kimerülése és a hatalom felbomlása után, illetve a tömegjelenségek elfajulásának következményeképpen a zárt térben tartott népgyűlések érvényesítették a közakaratot. A vonuló tömegek helyett tanácskozó, ülő-álló emberek, embercsoportok alkották a sokadalmat. A forma az október 23-át megelőző hetek tömegösszejöveleire emlékeztetett, a gyűlésezők azonban a preforradalmi időszaktól eltérően zömmel már mások voltak, mást akartak, másként szervezték meg önmagukat.

A demonstráló tömeg akkor válik agorális tömeggé, amikor az általános követelések helyiekkel egészülnek ki, pontosabban a tömeg kezdeményezi a helyi hatalom átalakítását, új szervek létrehozását.¹⁰⁰ Ez a folyamat egyszerre zajlik egy másik hatalomátalakító törekvéssel, amelynek célja azonban éppen ellenkező: a régi vezetők, illetve a rend felbomlástól tartók a hatalom megtartása, illetve átalakítása, megreformálása érdekében próbálnak új hatalmi szerveket létrehozni, illetve a forradalmi szervek alakításában kezdeményezően fellépve vagy abban szerepet kérve igyekeznek a felszínen maradni. Valamennyi forradalmi bizottságot az azt létrehozó gyűlés legitimált, s nem ritkán az újabb tömeggyűlések hatására cserélődtek bennük a tagok. A közbiztonság megteremtésének igénye visszafogta az amúgy is lanyhuló gyülekezési kedvet, és felgyorsította a forradalmi bizottságok szerveződésének folyamatát.

⁹⁸ A tíz évvel korábbi események a rendőrök is emlékeztek. Kiss János főhadnagy 1956. december 3-i jelentésében írja: a sortűz után „odarohantunk hozzá [Gátihoz], de nem tudtunk vele beszélni, mert olyan volt, mint aki meg van zavarodva. Azonnal eszembe jutott az 1946-os esemény, és arra gondoltam, hogy a kint lévő emberek megrohamozzák az épületet.” Idézi Szokolczai, 2000, 316.

⁹⁹ Az agorális tömeg fogalmát Adam Biela alkalmazta 1990-ben a lengyelországi pápalátogatások alkalmából összegyűlő, csendesesen ünneplő, áhítatos tömeg jelölésére. Pataki szerint ez utóbbi kategóriába sorolható Magyarországon Nagy Imre újratemetése, a Demokratikus Charta csendes tüntetése és az erdélyi falurombolás elleni tömegmegmozdulás. Pataki, 109.

¹⁰⁰ Georges Lefebvre a francia forradalom kapcsán ír arról, hogy a forradalmi gyűlések viselkedésmódja csak a felületes szemlélő számára tűnhet kollektív örületnek vagy kriminális aktusnak. A gyűlések résztvevői tudatosan cselekedtek, s nem tartották magukat bűnösnek. Ellenkezőleg, meg voltak győződve arról, hogy igazságos és megfontolt döntéseket hoztak. Lefebvre 1954-ben Párisban megjelent könyvét – *Etudes sur la Révolution française* – idézi Moscovici, 1985, 76.

A települések élére került ideiglenes vezetők október 28-a, tehát a kormány általi elismerésük után azért hívtak össze újabb gyűlést, hogy a sokasággal legitimálják magukat, valamint nyilvános fórumon tárják a köz elé rendteremtő, reparációs és a közéletet megújító elképzeléseiket.

Nem egy helyen gyűlésen döntöttek a vezetők elbocsátásáról. Korabeli leírás a Veszprém megyei tanácsi vezetők felülvizsgálatáról: „Nem valami elvakult, tajtékozó gyűlölet vezette a »népítélet« alkotóit, hanem a néphez igazán méltó józanság, emberség, belátás, vagyis olyan »káderezés« zajlott a tanács nagytermében, amelyet a talpnyaláson, spicli-rendszeren felépülő régi hatalomtól sohasem várhatunk.” Nem általános vezetőelbocsátás zajlott, hanem csak a sztálinistáké: „erőszakoskodók, volt államvédelmisták, embertelenek, szakmailag képzetlen hajbókolók szerepeltek a listán elsősorban”. S. „polgártárs” népszerűtlen hivatala miatt – káderes, vagyis személyzeti osztályvezető volt – került az ívre. A vita során többen érveltek mellette, szidták viszont Pápára került elődjét. A beszámoló szerint nagy tiszteletet váltott ki a hallgatóságból az az elbocsátásra javasolt agronómusnő, aki nem kisebbítette hibáit, és „egyenesen megmondta, hogy a csalárd vezetők árulása után is a kommunista párt tagjának vallja magát”.¹⁰¹ A gyűlés a vita után a döntést a megyei apparátus 29 tagú forradalmi helyhatalmi szervére – ott a neve: Munkástanács – bízta. A végeredmény: elbocsátották az egykori tanács két elnökhelyettesét, a tanácsitkárt, öt vezető állású tisztviselőt, 4-5 osztályvezetőt és még 20 más személyt.¹⁰²

Békéscsabán a tömeg gyakorolt nyomást a hadosztályparancsnokra, aki, bár tagja volt a helyi forradalmi bizottságnak, felsőbb utasításra feloszlatta azt, és néhány tagját lefogatta. A forradalmi bizottság reformer kommunista vezetője a laktanyában kereste fel őt, s az utcán várakozó tömegre, a katonaság beavatkozása esetén elkerülhetetlen vérfürdőre hivatkozva elérte, hogy a parancsnok kiengedte a foglyokat. A tömeg megnyugtatósára a városháza erkélyén összeülkezett a hadosztályparancsnok és a forradalmi bizottság vezetője, amit a lent összegyűltek üdvivalgással fogadtak.¹⁰³

A fővárosban az egyes peremkerületek – például Újpest – kivételével az agorális tömegösszejövetelek ideje a forradalomban fordulatot hozó tüzszünet kihirdetését követően érkezett el. A fegyveres harcok miatt ezekre korábban nemigen lett volna mód. 28-a után nem csupán lehetővé vált, hanem le is egyszerűsödött a hatalomváltás: a régiek közül azok, akik félték a fordulat következményeitől, önként távoztak: a megüresedett helyekre pedig a tömeg által többnyire véletlenszerűen kiemelt önkéntesek kerültek. A budai II. kerületben küldöttértekezletre felszólító utcai tömeggyűlést követett a körülbelül 400 fő jelenlétében lezajló hatalomátvétel a közigazgatási központ tanácstermében.

A csepeli Nemzeti Bizottság, mint a budapesti kerületi forradalmi szervek többsége, viszonylag későn, október 30-án szerveződött meg, így eleve nem volt szükség átalakításra. A kerület ideiglenes vezetése az alakuló gyűlésen akarta elismertetni magát, valamint megerősíteni és kibővíteni a bizottságot olyan emberekkel, akiket a helyi lakosok közvetlenül választottak. A tömeg magatartása Csepelen is tipikusnak mondható. Többezer ember képtelen volt indulatok nélkül vezetőket választani. A szituáció eleve megoldhatatlan volt. Az anarchia elkerülése érdekében a gyűlést meg kellett előznie jelöltek állításának (Csepelen erre 29-én került sor). A jelöltekről azonnal vita indult: vagy azért, mert ismerték, vagy azért mert nem ismerték őket. A csepeliek a helyi stadionban gyülekeztek. Ünnepeyes emelkedettség jellemezte a tömegösszejövetelet mindaddig, amíg a választási procedúra el nem kezdődött. A korabeli sajtótudósítás szerint, amikor a nevek elhangzottak, a több ezres tömeg vagy tapsolt, vagy pfújogott. „A választók egy része átugrált a stadion gypét a nézőtértől elválasztó korlátokon, és az elnöki asztalnál felállított mikrofonhoz rohantak, hogy mindenkiel

¹⁰¹ *Veszprém Megyei Hírlap*, 1956. november 2.

¹⁰² *Veszprém Megyei Hírlap*, 1956. november 3.

¹⁰³ Simai, 2004. 31.

közölhessék azokat az okokat, amiért nem tartják helyesnek a jelölt megválasztását.” Előlről kezdték az egészet: most nem csupán a nevek hangzottak el, hanem a jelölt is felment a pulpitusra, hogy legalább lássák, hogy kit támogatnak. Csak a végeredményt ismerjük: „A jelölógyűlés által összeállított névsor sok helyen meg lett változtatva a nép akarata szerint. Az ideiglenes nemzeti bizottságba végül a felkelésben részt vett fiatalok, egyetemisták, az eddig hallgatásra ítélt politikai pártok vezetői, tanítók, orvosok, mérnökök, kisiparosok és kiskereskedők, munkások, vagyis maga a dolgozó nép került”.¹⁰⁴ A Csepeli Nemzeti Bizottság a helyi újságban közzétette a neveket (csak a lakhelyet tüntetve föl), és lehetőséget adott az indokolt korrekcióra, vagyis maga is tisztában volt a közvetlen választás hátulütőivel. Csak találgathatunk, hogy mi lett volna a három napos határidő lejárta után: belenyugodtak volna az emberek, avagy újabb tiltakozások következtek volna? A november 4-e második szovjet intervenció miatt a történet félbemaradt.¹⁰⁵

Az agorális tömegek és a forradalom konszolidálásán fáradozó csoportok között nehéz határvonalat húzni. A népkövetelések megszületése, a kormánynak szánt kívánságlisták kezdeményezése, az egyéni elképzelések legitimálása az agorális tömegekhez köthető, ugyanakkor a követeléseket legtöbbször már a tömegeből kiválasztódott csoportok véglegesítették, továbbították és próbálták megvalósítani.

A sztrájk problémaköre nem csupán az agorális tömegek kapcsán jöhet szóba, hanem a régi és új hatalmi csoportok viszonyának tárgyalásakor is: ott fogunk rá sort keríteni.

A tömeg és vezetői

A tömeg elválaszthatatlan vezetőjétől. Serge Moscovici szerint a tömeg vezér nélkül olyan, mint az ember árnyék nélkül vagy a fal malter nélkül. Vezető nélkül nincs tömeg.¹⁰⁶ A vezér, az erőteljes, karizmatikus személy érzelmekre ható erőteljes frázisokkal képes reményt ébreszteni, megteremteni az összetartozás illúzióját, létrehozni a kollektív hitet. Az erős hit fogékonyra teszi a tömeg tagjait és vezetőjét az önfeláldozásra, határtalan önbizalmat kölcsönöz, az illúziók eluralkodása, a „kollektív idealizmus” (Moscovici) pedig óhatatlanul együtt jár a veszélyek lebecsülésével.

Nem felel meg a tényeknek az az állítás, hogy káosz keletkezik, ha a tömeg színrelépésekor nincs olyan tekintély – párt- vagy kormányzati vezető –, aki azonnal át tudná venni a vezetést. Sőt ellenkezőleg: a tömeg mintegy automatikusan kitermeli magából vezetőjét, aki az új rend megteremtése, a viszonyok szükségszerű konszolidálódása után vagy maga válik politikai vezérré, vagy átadja a helyét egy másik – más típusú, a békeidők realitásaihoz alkalmazkodó – vezetőnek. A tömeg uralkodni tud, de kormányozni képtelen. A tömegeből spontán kiváló vezetők a forradalom megszűntével általában elvesztik pozíciójukat, ha csak – győztes forradalom esetén – nem válnak diktátorrá.¹⁰⁷ A vesztes forradalom után pedig a győztesek bosszújának esnek áldozatul.

A tömegmagatartás alakulása 1956-ban is nagymértékben függött attól a személytől, aki merte vállalni a tömeg előtti szereplés kockázatát, és kiállt a sokaság elé, majd bizonytalanságok közepette irányított egy nagyobb vagy kisebb közösséget – munkahelyet, települést, megyét, régiót.

A tömeg által „kitermelt” vezérről, a spontán és véletlenszerűen élre került vezetőről csak annyiban lesz szó ebben a fejezetben, amennyiben a tömegek bemutatásához elkerülhetetlen. Nem lesz szó például a fegyveres csoportok vezetőiről. Azokról rajzolok vázlatos képet, akik

¹⁰⁴ Kubicza Andor: A Nemzeti Bizottság választása. *Csepeli Újság*, 1956. november 1.

¹⁰⁵ A fővárosi agorális tömeg magatartásának vizsgálata még további kutatások feladata, s ez elmondható a vidéki településekről is.

¹⁰⁶ Gabriel Tarde volt az első, aki erre az összefüggésre már a 19. század végén felfigyelt.

¹⁰⁷ A fentiekben sokban építék Moscovici megállapításaira. Moscovici, 1985, 5–7.

tömeggyűlésen kerültek az élre, majd a szervezési, átalakítási lehetőséget felismerve és a lakosság rendteremtési vágyától ösztönözve tudatosan váltak települési, regionális, esetleg országos ambíciójú vezetővé.

A tömeg irányítóira, példaképre vágyik, a tömegben lévő, átmenetileg uniformizálódott egyén pedig arra, hogy irányított legyen, hogy engedelmessé váljon. Ebből az is következik, hogy a spontán tömegek nem a demokrácia megteremtése, hanem a despotizmus elfogadása felé mozdulnak el, amire a francia és az orosz forradalom a legszembetűnőbb példa.¹⁰⁸ A tömegmegmozdulások jellegzetességeit nem könnyű feltárni. A leegyszerűsítés veszélyét elkerülendő fontos megvizsgálni a megmozdulásokat kiváltó okokat, a megmozdulások időtartamát és esetleges ismétlődésük jellegzetességeit, valamint közvetlen következményüket: azt, hogy a spontán tömegmegmozdulások milyen más közösségi megnyilvánulássá – tudatos csoporttevékenységgé – alakultak át.

A kavargó tömegindulatok ötvenhatban forradalmi vezetőket vetettek a felszínre. Bizonyosan voltak olyan személyiségjegyeik, amelyek csak rendkívüli helyzetben mutatkoznak meg: talpraesettség, kezdeményezőkézség, szereplési vágy, esetleg kalandorhajlam. A forradalom idején kitűnt vezetők érdeklődtek a közélet, a politika iránt, s nekik is voltak saját elképzeléseik. S persze szükség volt a véletlenre is: olyan helyzetre, ahol sok tetterre kész, lelkesült ember várt arra, hogy vezesse, irányítsa őket valaki.

Az első forrongó napokban a vezetővé váláshoz még nem igazán volt szükség szervezőkézségre, tekintélyre, annál inkább merészségre, beszédkészségre: a tömegérzelem érzékelésére és verbalizálására, ami tág teret adott a demagógiának, a populista megnyilvánulásoknak. „A tömeg sohasem oly szuverén, sohasem oly konzervatív, mint amikor a demagóg szóhalmazát tapsolja. A demagóg a személyben kifejezett autonóm tömeg. [...] A demagógia óriási, szenvedélyig menő öntúlbecsülést vált ki a népből, s e kicsorduló érzelmek már nem is úgy terjednek, mint az olajfolt, hanem ugrálva, mint az erdőtüz, senki sem tudja: hová érnek, hol állnak meg.”¹⁰⁹

A forradalom intézményesülése idején csak azok az újonnan feltűntek lettek igazán sikeresek és maradtak meg az élen, akik nem csak szónokolni, lelkesíteni tudtak, hanem képesek voltak a csoportokat összefogására, kapcsolatok kiépítésére, fenntartására, és meg tudták oldani a konfliktusokat.

A fokozatosan a forradalom oldalára állt kommunisták csak megszorításokkal sorolhatók a tömegek spontán választott vezetői közé. Őket az összeomló állampárt hatalomátmentő kapkodása állította ideiglenesen a város és a megye élére, amihez persze az is kellett, hogy alkalmasak legyenek a hatalom összeomlása és a forradalom győzelme közötti hatalmi űr átmeneti kitöltésére. Ennek a célnak természetesen azok a kommunista politikusok feleltek meg leginkább, akik az állampárton belül reformereknek számítottak, s volt valamelyes hitelük a tömegek előtt. Szigethy Attila (Győr), Földvári Rudolf (Miskolc) és mások – de maga Nagy Imre is – az október 23-át követő napokban azonban dilemma elé kerültek: választaniuk kellett, hogy a felkelést vonakodva visszaszorítani igyekvő pártvezetés („kifelé” – a Nagy Imre-kormány) vagy az egyre radikálisabb helyi követelések mellé állnak-e. Sokan közülük meg tudták haladni korábbi önmagukat azzal, hogy elfogadták a számukra még tolerálható tömegköveteléseket, és igyekeztek mederben tartani az egyre irányíthatatlanabbá, zűrzavarosabbá váló eseményeket. A kezdeményezés azonban éppen akkor csúszott ki a kezükből, amikor jóváhagyták, amit a helyi felkelők többsége követelt. Döntéseikkel nem egyszer akaratlanul is saját érdekeik ellen cselekedtek.

Ötvenhatban Dudás József és Somogyvári Lajos az őket élre emelőik számára ismeretlenül, az újpesti Kósa Pál sokak által ismertén lett váratlanul forradalmi vezető.¹¹⁰ Az 1912-ben

¹⁰⁸ Moscovici, 1985. 39.

¹⁰⁹ Leopold, 1987. 349.

¹¹⁰ Mindhármójukról lesz még szó a további fejezetekben.

született, kommunistából baloldali demokratává lett Dudásnak volt politikai múltja, a nála csaknem egy évtizeddel fiatalabb Somogyvárinak nem: ő családi és egyéni tapasztalatok alapján utálta a kommunizmust. Az utcára sereglő emberek mindhármasukban vezetőjüket látták csupán csak azért, mert képesek voltak a szájuk íze szerint beszélni. A halogató, bizonytalankodó kormánnyal és az országos hatalomhoz – nem minden áron ugyan, de – alkalmazkodni igyekvő helyi (budapesti és győri) vezetéssel szemben ők képviselték a radikalizmust és a megerősödésükhöz szükséges szónoki képességet. Szinte pillanatok alatt testőrgárda (Dudás esetében információs csoport is) szerveződött köréjük, így úgy tűnt, hogy ők cselekedni is képesek. Győrben a helyiek lokálpatriotizmusuk készítésére szorították ki a városból az ellenkormány megalakítására aspiráló, Budapestről jött Somogyvárit, a forradalmi góccokban bővelkedő fővárosban pedig a kormány fordított feleslegesen nagy energiákat a túl- és félreértékelt Dudás-csoport semlegesítésére. Dudást október 29-én legitimálta az utcán kavargó, majd a volt II. kerületi tanács épületében összegyűlt tömeg, Somogyvári pedig egy teherautónyi budapesti forradalmár által hitelesítve október 30-án lett néhány órára a radikalizálódást követelő győriek bálványja. Somogyvári hatásosan, frázisoktól sem tartózkodva fogalmazott, ahol fellépett (a városháza épületének erkélye, a buszpályaudvar) volt mikrofon és hangszóró (utastájékoztató megafon), s mindenekelőtt izgatott emberek százai, akiknek nem lehetett rálátásuk arra, hogy városukban mi zajlik, ugyanakkor feltehetően egyénekenként valamennyien *éreztek*, hogy mit kívánnak, s minden bizonnyal arra vágytak, hogy vágyaikat, sérelmeiket szavakba öntse valaki.

Somogyvári tudhatta, hogy nagy tervekhez nagy nyilvánosság kell, ezért beszédet mondott a Győri Rádióban (a hangfelvétel elkészült, a sugárzás elmaradt), amelyben a Diósd környékén lakókat és katonákat a helyi adó elfoglalására szólította fel, hogy Budapestre még aznap visszatérve onnan lássa el a lakosságot hírekkel.¹¹¹

A forradalmat ellenkormány megalakításával intézményesíteni kívánó Somogyvári úgy állította be magát, mintha az egész ország mögötte állna („Nagy Imre mögött csak 15-20 000 briganti áll”): „honvédek rendezett ezrei, ezredei utánpótlással, felszereléssel, írószövetség és egyéb fórumok”, ami olyan, sikerrel kecsegtető szónoki fogás volt, amire a közéleti-politikusi múlttal nem rendelkező vezérjelölt ösztönösen ráérezett. Nem a semmiből akart egy új világot teremteni, hanem azt akarta elhíttetni hallgatóságával, hogy a meglévő, egymással kapcsolatban nem álló, megosztott forradalmi szervezetek az ő irányítása alatt egységesülnek, s ezáltal lehetővé válik a káosz megszűnése, az elért eredmények intézményesítése, ami mindenki vágya volt, de senki sem tudta, hogyan lehetne megvalósítani.

Múltkritikája mellett volt jövővíziója is: reményt tudott nyújtani hallgatóságának, ami szintén ösztönös politikusi képességekre enged következtetni. Azt ígérte, hogy az ország rövid időn belül eléri majd az 1939-es életszínvonalat, amit már meg is haladhatott volna, ha az elmúlt 12 év rossz politikai döntéseire nem kerül sor („ma Európa leggazdagabb, legboldogabb kis országa lehetnénk”). Jobb életlehetőséget kínált, s nem üdvözítő ideológiát.

Mondatai olykor megbicsaklottak, de frázisai hatásosan fedték el a koherencia hiányát, s nem keltették fel a hallgatóságában a gyanút, hogy állításai légből kapottak.¹¹² Azért nem, mert hallgatói is valamiféle megoldásra vártak, s örömmel kaptak az alkalmon, hogy végre cselekvőként üdvözölhetnek valakit. Ha akarták volna, sem lett volna módjuk ellenőrizni a szónok állításainak hitelességét. Vágyaik objektiválódtak a szónok személyében, s a

¹¹¹ Somogyvári beszédét lásd Bana és mások (szerk.) I. 1996, 153–156. A beszédből vett idézetek innen valók.

¹¹² Egy példa a szerkesztetlen élőbeszédéből: „Még egyszer higgyétek, legyen garancia az én nevem, a személyem, akit bárki, mint az utolsó kutyát az utcán lelőhet vagy lemészárolhat, de addig, amíg a helyemen állok, meg nem fogom valósítani, hogy amiért megdolgoztok magyarok és nem honfiú magyaros önfeláldozással magatok ajánlatok fel a normális és az egész világon természetes adón kívül nem fogjuk többet tőletek elrabolni...” stb. A győri rádióstúdióban felvett magnetofonfelvétel hanganyagát a belügyesek írták le. A szöveg Páris Pál és társai perének iratanyagai között maradt fenn. Bana és mások (szerk.) I. 1996, 156.

nyilvánosság más formáinak hiányában ez volt az egyetlen bizonyosság, ami a felajzott tömeg rendelkezésére állt. A tömeg vezérigénye Somogyvári megjelenésével kielégültni látszott. Demagógiával fűszerezett populista szónoklatai tetszetek az útmutatásra vágyó elégedetleneknek. Fellépésének sikere bizonyíték arra, hogy ötvenhat októberének végén óriási igény volt politikai vezetőkre, s mivel közéleti jártasságot, fellépési gyakorlatot az arra esetleg alkalmasak az ötvenhatot megelőző demokráciahiányos időszakokban nem szerezhettek, tág tér nyílt a vállalkozó kedvűek számára, amit az élelmesebbek, a váratlan helyzettel élni tudók ki is használtak. Az utca népe pedig nem a demokratikus köznyilvánosságot képviselte, hanem a befolyásolható, érzelmileg túlfűtött tömeget.

A tömeg, a tér és az idő

Az első napok követelése között még számos egységesítő, reformjellegű kommunista követelés szerepelt, míg az október 28-a utániakba egyre több ezektől élesen eltérő pont került, anélkül, hogy felsejlett volna mögöttük egy másfajta társadalomszervezési koncepció. A magyarországi sztálinista diktatúra oly mértékben szétroncsolta, diszkreditálta a nem kommunista típusú szocialista elképzeléseket, hogy megfélemlített képviselőinek idő kellett a lehetőségek felismeréséhez és saját fórumaik megteremtéséhez. Amikorra idáig eljutottak, a tömegdemonstrációk helyét már átvették az egyre differenciáltabb csoportokhoz kapcsolódó tevékenységi formák. A forradalom második felére jellemző régi és új szervek elsődleges véleménynyilvánító fórumaivá a képviselői elven működő, zárt helyen tartott tanácskozások váltak. Döntéseik, határozataik immár nem csupán az óhatatlanul lekerekítő, érzelmekre apelláló követeléslistákra kerültek a nagyközönség elé, hanem programnyilatkozatokban, az érvelésre is lehetőséget adó újságcikkekben és rádiókommentárokból is.¹¹³

Számos helyen, főleg a kisebb településeken, egyetlen nap alatt mentek végbe a sorsdöntő változások. Másutt ehhez, főleg a városokban, ezekhez több idő – 1-2 nap – kellett. Tatabányán például másfél nap. Itt a tömegdemonstrációk október 26-án több felvonásban zajlottak. Délután öt óra körül értek be a tüntetőcsoportok a város központjába, ahol a rádióadó volt. A stúdió munkatársai nem akarták beolvasni a tüntetők 14 pontos követelését, mire az elégedetlenkedők majdnem szétverték a berendezést. A tömeg csillapításával alkalmi szónokok kísérleteztek. Két óra elteltével a tüntetők zöme – 400-500 ember – már a megyei rendőrkapitányság épülete előtt csoportosult: követelték, hogy a lefogott röplapozó fiatalokat bocsássák szabadon. Nyolc óra körül a csaknem ezerfőnyi felvonuló a városi rendőrkapitányság előtt a politikai foglyok kiengedését sürgette: a 7-8 őrizettest szabadon engedték. Kilenc óra után a tüntetők egy csoportja benyomult a rendőrség épületébe, a velük tárgyalni kívánó főkapitányt félrelökték, előzönlöttek az épületet, a fegyvereket magukkal vitték. A laktanya előtt is tüntetők jelentek meg: diákok, asszonyok, gyerekek. Este tíz órakor csatlakoztak hozzájuk a közeli munkatáborokból időközben kiszabadult rabok, akik teherautón és buszon érkeztek: behatoltak a kapun, feltörték a raktárakat, széthordták a fegyvereket. Csoportok szerveződtek, s elindultak a főváros felé. Az átmeneti nyugalmat a rendőrség el nem menekült munkatársai kihasználta: megsemmisítették az operatív iratokat. Éjfél körül újabb roham érte a megyei rendőrséget: „fegyveres szabadult rabok a szinte teljesen fegyvertelen rendőröket kikergették az épületből, és mindent feldúltak, majd távoztak.”¹¹⁴ (Csaknem 1700 rab nyerte vissza szabadságát, akiknek feltehetően csak egy

¹¹³ Október végétől gombamód szaporodtak az irányzatos – egy-egy csoport véleményét tükröző – fővárosi és helyi lapok, amelyek közül a legnagyobb hatású, a legkonceptiózusabb a harmadikutas szocializmus orgánuma, az *Új Magyarország* lett.

¹¹⁴ Germuska, 1994, 2006.

hányada csatlakozott a tüntetőkhöz). Az ideiglenes forradalmi bizottságot másnap délelőtt alakították meg.¹¹⁵

A Baranya megyei Sellyén történtek a folyamatos, napokon át tartó átalakulást illusztrálják. Október 26-án néhány tucat helybeli a Járási Rendőrkapitányság előtt gyülekezett: több százra duzzadt a békés menet, mire a felvonulók a falu végére értek. Jelszavaik voltak: Le a kommunizmussal!, Ruszki, ki az országból!, Le a káderlapokkal!, Kossuth-szobrot akarunk!¹¹⁶ Másnap este megismétlődött a tüntetés: jóval többen voltak, mint az előző nap. A spontán koreográfia új elemekkel bővült: leverték a középületekről a vörös csillagot, ablakokat törtek be. Vasárnapra a falu hangadói (a katolikus pap, a református lelkész és néhány volt módosabb gazda) a fővárosi megmozdulások áldozatainak emlékére gyásznagygyűlést terveztek, amelyet végül is 29-én, hétfőn tartottak meg. Ez az összejövetel lett a fordulópont: az irányítatlan indulatokat felváltotta az önszervező józanság: a gyűlésen a hangadók egyike felolvasta a létrehozandó járási nemzeti bizottságba javasoltak neveit, melyeket a tömeg egyenként megvitatott és megszavazott. Amikor egyikőjükénél kommunista párttagságát kifogásolták, sógora a jelölést azzal indokolta, hogy rokona valójában álpárttag volt, az ő beépített emberük. Ő is tagja lett az ötven tagú forradalmi szervezetnek. A demokráciagyakorlás következő aktusaként az ötven fő az egyik helyi tanítót elnökké választotta, s még aznap éjjel megalakították a nemzetőrséget. Az új, legitim helyhatalmi szerv lefegyverezte a pártbizottságot, és átvette a falu irányítását.

Október 24–26-a között a követeléseknek megfelelően a legtöbb településen radikálisan átalakult a helyi hatalom, amit a tömegek megmozdulása kényszerített ki. A kisebb, elzártabb településekre október 26-a és 28-a között gyűrűzött be a forradalom, s csalta az utcára a lakosság jelentős hányadát.

Az első napok (23-tól 27-ig) tömegmegmozdulásairól így ír a korabeli, reformer kommunista szellemiségű MTI-összefoglaló: „A fegyveres akciók nem szerepeltek a mozgalom célkitűzései között, csupán következményei voltak a karhatalmi szervek fellépésének. A mozgalom mindenütt eltávolítja a néptől idegen vezetőket, de nem ellensége a konszolidációnak. [...] Az anarchisztikus, szélsőséges események egyáltalán nem jellemzőek a megmozdulásokra, de számuk az értelmetlen ellenállással, huzavonával párhuzamosan nő.”¹¹⁷

A múltat a nemzeti függetlenségi törekvések kapcsolták ötvenhat jelenéhez. 1848 kollektív emlékezetének jelenléte ötvenhatban a szervezett és spontán demonstrációkon egyaránt kimutatható.¹¹⁸ A történelmi idő a tömegmegmozdulásokon képi és verbális szimbólumokban manifesztálódott.¹¹⁹ A múlt felidézésének egyaránt volt önerősítő, lelkesítő és reparációs funkciója: a demonstrálók több kudarcos függetlenségi kísérlet után sikert, győzelmet akartak. A múlt ötvenhatos jelenlétét bizonyítja a tömegdemonstrációk erős nacionalista jellege.

Az október 23-i felvonulók egyik jelszava például ez volt: „Aki magyar, velünk tart”, amit lehetett úgy is értelmezni, hogy aki nem az utcán tüntetők oldalán áll – vagyis a kommunista vezetők és az őket követők –, nem is magyarok: idegen hatalom ügynökei, szovjetbérencek: kommunisták, esetleg zsidók. Ezt ilyen nyíltan senki sem fogalmazta meg, főként a forradalom kezdetén nem, de a zavaros mögöttes tartalom nagyon is benne volt a skandálók

¹¹⁵ Germuska, 2006, 225.

¹¹⁶ PIL 867. L-182.

¹¹⁷ Litván 1995, 34.

¹¹⁸ Alice Freifeld az 1848 és 1914 közötti magyarországi tömegjelenségek sajátosságairól szóló könyve bevezető fejezetében, amelynek a *Megszelídült tömeg (Chastened Crowd)* címet adta, a forradalom és szabadságharc emlékezetéből kiindulva egészen 1956-ig tárgyította ki a tömeg és a nacionalizmus közötti összefüggés vizsgálatát. Freifeld, 2000. 1–87. Könyvének alapvető újdonsága, hogy az addig eltérő módszerekkel folyó tömeg- és nacionalizmuskutatások után a megközelítési módok szintetizálására tett sikeres kísérletet.

¹¹⁹ Erről a könyv további fejezeteiben még bőven esik szó.

tudatában. A jelszó negatív értelmű megfordítása – „Aki nem magyar, nem tart(hat) velünk” – közelebb vihet az értelmezéshez. A „nem magyar” – idegen, nemzeti függetlenségünk sárba tiprója, vagyis olyan kommunista, akinek a nemzetekfelettség (internacionalizmus), a Szovjetunió kiszolgálása, az osztályérdek fontosabb, mint saját népe és hazája.

A tömegösszejöveteleket általában a túlhevült nemzeti érzés uralta, amelyek nem egyszer átítatódtak kommunistaellenességgel ötvöződő antiszemitizmussal, amint azt például a miskolci, ózdi, hajdúnánási és kiskunmajsai ötvenhatos történések is bizonyítják.¹²⁰

Az első napok nagy tömegeit mindenekelőtt az antisztálinizmus és a függetlenségi vágy mozgatta, a második hét tömegei – nem feledkezve meg a fentebbi két alapkövetelésről – az új közösségi, társadalmi együttélési formák hagyományokra épülő megteremtését tartották a legfontosabbnak. Az események helyszíne október 28-a után megváltozott: átkerült az utcáról a falak közé – nyílt térből a zártba.

A felvonulások ideje lejárt, eljött a többnyire a közvetlen demokráciát gyakorló miniparlamentek ideje. A tömegek szerepét a csoportok vették át. Az utca visszanyerte megszokott funkcióját: immár nem demonstrációs fórum volt elsősorban. A belső, zárt tér – gyűlések tartására alkalmas terem – a forradalom második hetében az új rend alakításának legfőbb színhelye lett: itt születtek azok a forradalom helyi – települési és munkahelyi – sorsát meghatározó döntések, amelyeket a tanácskozássra összegyűlt kiválasztott és önként ajánlkozó közszereplők hoztak.

A forradalmi fórumok – a felvonulások és az agorális gyűlések – átvitt értelemben is a szabadság terei lettek: helyek, ahol a „politikai”, a közpolitizálás mintegy visszanyerte eredeti, a görög poliszokhoz kötődő jelentését.¹²¹ A véleménynyilvánításra és -cserére nem hatalmi érdek készítette a közösség tagjait, hanem belülről jövő készítés a közszereplésre, aminek persze morálisan vállalható és elvetendő következményei egyaránt lehettek.

Bándy Sándor–Jancis Long: A forradalom főpróbája? *Replika*, 2000. november. 41–42. sz. 265–284.

Canetti, Elias: *Tömeg és hatalom*. Budapest, Európa, 1991.

Csomor Erzsébet – Kapiller Imre (szerk.): *‘56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1996.

Csorba László. A két óriás nem szenvedhette egymást. Csorba László történésszel Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2003. március 14.

Derrienic, Jean-Pierre: *Polgárháborúk*. Jelenkor, Pécs, 2004.

Freifeld, Alice: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. The Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C., The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 2000.

Furet, François: *A francia forradalom története*. Osiris, Budapest, 1996.

¹²⁰ A két utóbbiról még lesz szó a könyvben.

¹²¹ A szabadság tere olyan szféra, írja Hannah Arendt, „ahol a szabadság világi valóság: hallható szavakban, látható tettekben és megfoghatóvá válik olyan eseményekben, amelyekről az emberek beszélnek, amelyekre emlékeznek, és amelyeket történetekké formálnak.” Arendt, 1995, 163.

Germuska Pál: A forradalom Tatabányán. Kronológiai vázlat. In: *Évkönyv*, 3. 1994. Bp., 1956-os Intézet, 1994. 197–219.

Germuska Pál: Komárom megye. In Szokolczai Attila (szerk.) *A vidék forradalma, 1956. II.* 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006. 211–256.

Horváth Miklós: *1956 hadikrónikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban, *Múltunk*, 2006. 4. sz. 268–289. old. Kötetben: Gyáni Gábor–Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2007. 116–136.

Kemény Zsigmond: Forradalom után. In uő: *Változatok a történelemre. Korteskedés és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, [1850] 1982.

Kassák Lajos: *Szénaboglya*. Szépirodalmi, Budapest, 1988.

Kemény Zsigmond: Korteskedés és ellenszerei. In uő: *Változatok a történelemre. Korteskedés és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, [1850] 1982.

Freud, Sigmund: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Budapest, 1995.

Fromm, Erich: *Menekülés a szabadság elől*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.

Kahler Frigyes (szerk.): *Sortűzek, megtorlás, menekülés, 1956–1957. 2. jelentés*. A Kormány megbízásából kész. a Tényfeltáró Bizottság. Szerk. Kahler Frigyes. Lakitelek, Antológia Kiadó, 1994.

Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma?* Budapest, Püski–Kortárs, 1997.

Kajári Erzsébet (szerk.): *Rendőrségi napi jelentések, 1956. október 23.–december 12. Belügyi iratok I.* BM–1956-os Intézet, Budapest, 1996.

Kende Tamás: Lincselés előtt és után. Antiszemitizmus és közvélemény Miskolcon 1946-ban. *Dimenziók*, 1993. 1–2. sz.

Kozák Gyula–Molnár Adrienne (szerk.): *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, Századvég–1956-os Intézet, 1993.

Kozlov, Vlagyimir Alekszandrovics: *Masszovüje beszpordjaki v SzSzsZR pri Hruscsove I Brezsnyeve (1953–nacsalo 1980-h gg.)* Szibirszkij hronograf, Novoszibirszk, 1999.

Körösényi András: *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 2005.

Leopold Lajos: *A presztízs*. Magvető, Budapest, 1987.

Litván György: Vidéki helyzetkép, 1956. október 23–27. (Forrásközlés) *História* 1995. 7. 31–32.

Moscovici, Serge: *The Age of the Crowd. A Historical Treatise on Mass Psychology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Moscovici, Serge: *Társadalom-lélektan*. Budapest, Osiris, 2002.

Nagy Pál: *Journal in-time, él(e)tem*. Kortárs Kiadó, Budapest, 2001.

Nietzsche, Friedrich: *A morál genealógiájához*. Pannon Panteon – Comitatus, Veszprém, 1998.

Paczolay Gyula: Politikai indítékú diszkriminációk, az 1956-os forradalom eseményei az egyetemen, rehabilitáció. In Albert József (szerk.): *A Veszprémi Egyetem története 1949–1999*. VE Kiadó, Veszprém, 2002.

Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Osiris, Budapest, 1998.

Simai Mihály: Fekete Pál – ötvenhat örökkévalóságában. 1956 – Fekete Pál öröktükrében. In *A 20. század kataklizmái és az 1956-os forradalom*. Kultúrtörténeti Stúdiók, Szeged, 2004.

Sümegei György: *Kép-szó. Képzőművészek 1956-ról*. PolgArt, Budapest, 2004.

Standeisky Éva: Az 1946-os szervezett miskolci „népítélet”. In uő: *Antiszemitizmusok*, Argumentum, Budapest, 2007, 159–163.

Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956*. I. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003.

Szakolczai Attila: A győri 1956. In Bana József és mások (szerk.): *Győr 1956. Dokumentumgyűjtemény I–II*. Győr, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, 1996. 3–51.

Szakolczai Attila: Szigethy Attila és az 1956-os győri forradalom. In *Szigethy Attila élete és munkássága*. Tudományos emlékülés. Budapest, 1996. október 31. Győr, 1997. Szigethy Attila Társaság–Győr–Sopron–Moson megye Levéltára, 30–54.

Szakolczai Attila: Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26. In Kőrösi Zsuzsanna és mások (szerk.): *Évkönyv, 2000. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 303–323.

Szakolczai Attila: Somogyvári Lajos története. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001*. Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 233–256.

Szakolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplém megye. In Szakolczai Attila–Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956. I.* 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003b. 121–198.

Szakolczai Attila: Miskolci egyetemisták a borsodi forradalomban. (kézirat)

Szakolczai Attila: Győr-Sopron megye. In Szakolczai Attila (szerk.) *A vidék forradalma, 1956. II.* 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006. 141–210.

Szakolczai Attila (szerk.): *1956*. Osiris, Budapest, 2006b

Szilágyi Ákos: A Nagy Gyávaság. *Népszabadság*, 2006. április 15.

Ungváry Rudolf: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákparlamentjének története*. Budapest, TIB–1956-os Intézet, 1991.

Ungváry Rudolf: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákparlamentjének krónikája*. Budapest, Logod Bt., 2000.

Ungváry Rudolf: A linc. *Élet és Irodalom*, 2006. szeptember 22.

Urbán Károly – Vida István: Jelentések a pártközpontnak, 1956. október 28–29. *Társadalmi Szemle* 48. 1993. 12. 84–94.

Tamási Miklós: Forradalom alulnézetből. *Beszélő*, 2004. november,

Tilly, Charles: *European Revolutions 1492–1992*. Blackwell, Oxfors UK, Cambridge USA, 1993.

Vajda Mihály: Canetti antropológiája. 1996. április 15-én tartott egyetemi előadás. *Kellék*, 1996. 6. sz., illetve 2004. 25. sz.

<http://kellek.adatbank.transindex.ro/pdf/6/001VajdaMihaly.pdf>. Utolsó letöltés: 2009. november 15.

Varga F. János: A miskolci népitélet. In: Gerő András (szerk.): *Skandalum, Magyar közéleti botrányok*. Budapest, T-Twins, 1993. 194–215. (Első megjelenése: *Medvetánc* 1986. 2–3. sz.)

Varga László: *Az elhagyott tömeg. 1950–1956*. Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1994.

Vitányi Iván: 1956-ról baloldali szemmel. Gyurkó László könyve ürügyén. *Mozgó Világ*, 2001. 9. sz.

<http://209.85.135.104/search?q=cache:CgGSLnEpT9YJ:www.mozgovilag.hu/2001/09/>

Vovelle, Michel: *Ideologies and Mentalities*. Polity Press, Cambridge, 1990.

Weber, Max: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.

Zsitnyányi Ildikó: A magyar néphadseregkarhatalmi célú alkalmazása az 1956-os forradalom kezdetén. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történelmi Hivatal évkönyve, 2000–2001*. Történelmi Hivatal, Budapest, 2002. 257–266.